

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

А. Ф. ФУЛОМОВ

СОДДА ГАП

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ЎЗБЕК ТИЛИ КУРСИДАН,
МАТЕРИАЛЛАР

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЯТИ

МУНДАРИЖА

К и р и ш

Синтаксис ҳақида тушунча	3
Гап	6
Гапнинг турлари	11
Дарак гап	12
Сўроқ гап	13
Буйруқ гап	18
Ундов гап	19
Сўз бирикмалари	23
<i>Содда гап</i>	
Гапнинг бўлаклари	36
Бош бўлақлар	40
Эга	40
Кесим	48
Иккинчи даражали бўлақлар	65
Тўлдиручи	65
Аниқловчи	71
Ҳол	81
Гап бўлақларининг тартиби	85
Содда гапнинг турлари	89
Уюшиқ бўлакли гаплар	92
Гапнинг бўлаклари блан грамматик жиҳатдан боғланмаган сўзлар	97

На узбекском языке

АЙЮБ ГУЛЯМОВИЧ ГУЛЯМОВ

ПРОСТОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ

Мас*ул редактор *В. В. Решетов*
Техредактор *З. П. Горьковая*
Корректор *Х. Садуллаева*

Р07389. Босишга рухсат этилди 26/VII-55 й. Қоғоз 60×92¹/₁₆=3,12
Қоғоз л. 6,25 босма л. Нашриёт л. 6,25. Тираж 10000. Баҳоси 3 сўм 75 т.
ЎзССР Фанлар академияси нашриётининг босмахонаси, Заказ № 909
Тошкент, Хоразм кўчаси 9. 1955 йил.

АВТОРДАН

Бу иш авторнинг „Содда гап“ (Тошкент, 1948 й.) номи билан босилган асарининг қайтадан ишланган формасидир. Бу қайта ишлаш натижасида анча жиддий ўзгаришлар юз берди: синтаксиснинг табиати ва синтаксис билан морфологиянинг муносабати янгича ёритилди, айрим классификация ва қарашлар чиқариб ташланди, айрим ўринлар тўлдирилди, баъзи мисоллар янгиланди ва бошқалар. Бундан икки йилча аввал тугалланган бу ишнинг босилиш процессида ўтган вақт ичида синтаксиснинг умумий теоретик масалаларини ҳам ёритган муҳим асарлар майдонга чиқди. Шулар асосида „Содда гап“ га киритилиши лозим бўлган айрим ўзгаришлар эндиги нашрда берилди.

КИРИШ

СИНТАКСИС ҲАҚИДА ТУШУНЧА

§ 1. Синтаксис грамматиканинг бир қисмидир. Грамматика сўз тузилишини ва гап тузилишини, демак, тилнинг грамматик қурилишини ўргатадиган фандир. Грамматик қурилиш тилнинг асосларидан биридир: ҳарбир тилнинг негизи унинг грамматик қурилиши билан асосий луғат фондидир.

Грамматика морфология ва синтаксисни ўз ичига олади. Морфология сўзларнинг нутқда ўзгариш қоидаларини белгилайди, сўзнинг категорияларини, туркумларини ўргатади: от, фе'л, ундов ва шунинг кабилар; синтаксис эса, гапда сўзларнинг бирикиш қоидаларини белгилайди: „Грамматика (морфология, синтаксис) сўзларнинг ўзгариши ва гапда сўзларнинг бирикиши тўғрисидаги қоидалар тўпламидир“ (И. Сталин. Марксизм ва тилшунослик масалалари, бет 53). Сўзнинг ўз формасини ўзгартириши одатда унинг бошқа сўз билан боғланишини кўрсатади. Масалан: **унинг дафтари, мактабга бор**. Демак, грамматиканинг тенг ҳуқуқли, мустақил қисмлари бўлган морфология ва синтаксис бир-бири билан зич боғлиқдир: „Морфология айрим категорияларнинг (сўз категорияларининг) ва уларнинг формаларининг инвентаридан иборат, синтаксис эса сўз ва формаларнинг ҳаммасини ҳаракатда ва ҳаётда — нутқ составида кўрсатади“ (В. А. Богородицкий. Общий курс русской грамматики, изд. 3-е, бет 276).

Англашиладики, морфологияда сўзларнинг структураси ўрганилса, синтаксисда уларнинг алоқаси, боғланиши, бирикиши ўрганилади; лекин ҳамма морфологик ҳодисалар бошқа жиҳатдан синтаксисда ҳам текширилаб бермайди, уларнинг бу жиҳатдан ҳам айримликлари бор: ба'зи ҳодисалар морфологиянинг ўзидагина текширилиб, синтаксисда қаралмайди (масалан, сўз ясовчи аффикслар), шунингдек, синтаксиснинг ба'зи ҳодисалари унинг ўзигагина хос бўлиб, морфологияда текширилмайди (масалан, гапда сўзларнинг тартиби, интонация каби).

Юқоридагилардан келиб чиқадики, синтаксис грамматиканинг морфологияга зич боғланган мустақил қисми бўлиб, у гапда сўзларнинг бир-бири блан бирикишини, бу бирикишнинг турли хусусиятларини, нутқнинг бир бутун бўлаги бўлган гапни, унинг мундарижа ва формасини, бўлакларини, шунингдек, гапларнинг ўзаро муносабатини, турларини ўргатади.

ГАП

§ 2. „Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир“ (В. И. Ленин). Тилдан фойдаланиш бу қурол-восита орқали фикрни ифода қилишдан иборатдир, фикр эса, гап орқали ифодаланади. Гап сўзларнинг грамматик қонунлар асосида бирикуви блан тузилади: „... грамматика туфайли тил киши фикрини моддий тил шаклига киритиш имкониятига эга бўлади“ (И. Сталин, Марксизм ва тилшунослик масалалари, 53—54-нчи бетлар).

Гап нутқнинг бир бўлаги бўлиб, у тугалланган бир фикрни ифодалайди. Ҳарбир тугалланган фикр сўзлар йиғиндиси—сўз бирикмаси ёки айрим бир сўз блан ифодаланади. Бу бирикма нутқнинг фикр англатишдаги энг содда, бўлинмас қисмидир.

Нутқнинг энг кичик тугал парчаси бўлган гапнинг тугалланган фикрга мос келишини айтдик, лекин бу фикрий тугаллик нисбийдир, чунки айрим гапдаги фикрнинг тўла очилиши одатда нутқ ичида бўлади. Масалан, *болалар қичқирди* гапидаги фикрни яна ҳам конкретлаштириш бундан кўра кенгроқ контекст ёрдами блан бўлиши мумкин (шу кейинги контекст аввалги гапга нисбатан тугалроқ бўлади. Демак, гап айрим нутқнинг энг қисқа формаси саналади):

1. *„Пионер“ марши чалинди. Ҳамма шодланди. Болалар қичқирдилар.*

2. *Полиция солиқни тўлайолмаган деҳқоннинг уйига шиддат блан келди. Бечора деҳқон калтак остида қолди. Буни кўриб, кампир дод солди. Болалар қичқирдилар.*

Гап орқали биз ўз фикримизни, туйғумизни баён қиламиз. Гап буни умумлаштириб англатади: „Ҳарбир сўз (нутқ) умумлаштиради“. (В. И. Ленин, Философские тетради, М., 1936, бет 231). Масалан: *арча кўмкўк. Бола ўқиди* (умуман арча, умуман бола.) Гап грамматика қоидаларига мувофиқ шаклланади. Грамматика „...бирон конкрет гапни..., конкрет эга, конкрет кесим ва шу кабиларни назарда тутмасдан, балки, ҳарбир гапнинг конкрет формасидан қатъий назар, умуман ҳарқандай гапларни назарда тутади. Демак, грамматика

сўзларда ҳам, гапларда ҳам жуз'ий ва конкрет ҳолни назардан соқит қилиб, сўзларнинг ўзгариши ва гапда сўзларнинг бирикишига асос бўлган умумий нарсани олади ва ундан грамматик коидалар, грамматик қонунлар тузади" (И. Сталин. Марксизм ва тилшунослик масалалари, бет. 54). Гап фикрни ифодалайди, уни тил материаллари орқали реаллаштиради: „Тил-реаллашган онг“ (К. Маркс, Ф. Энгельс, Немецкая идеология, партиздат ЦК ВКП(б), 1935, бет 21). „Фикрнинг реаллиги тилда зуҳур этади“ (И. Сталин. Марксизм ва тилшунослик масалалари, бет 89). Англашиладики, ҳарбир фикрда об'ектив воқийлик ҳодисаларининг акс этишини кўрамыз; демак, ҳарбир гап об'ектив борлиқнинг ин'икос процесси блан боғлиқдир; гап, кенг ма'нода тил, тушунча блан органик боғлиқ, у инсон фикрининг қуроли, фикрнинг ифодаланиш формасидир. Гапда фикр, шунингдек, сўзловчининг воқийликка муносабати ҳам ифодаланади. Фикр, муҳокама чутқ ёрдами блан борлиққа келади, лекин булар бир-бирига тамоман тенг эмас, уларнинг ҳарбири ўз айрим хусусиятларига эга, булар орасида ма'лум фарқлар бор.

Келиб чиқадики, гапни ўрганар эканмиз, уни тушунча блан боғлаб текширамыз: тил ва тушунча диалектик бирликдир. Бу ҳолат қадимдан мавжуддир: „Тил онг қадар қадимгидир“ (К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. IV, бет 20). Лекин тилни тушунча блан боғлаб текшириш тилнинг ўз хусусиятларини ташлаб, уни—тилни, унинг қонунларини тўла равишда тафаккур қонунлари блан ўлчаш, буларни тенглаштириш эмасдир. Тилнинг тушунча блан муносабатини, уларнинг бир-бири блан боғлиқ эканлигини, броқ гапнинг логик муҳокама блан тўла тенг келмаслигини, тилда нутқ материаллари орқали ифодаланишга эга бўлган фикр ҳаракатининг аҳамиятли эканлигини бундан кўп вақтлар илгари ўтган тилчи олимлар ҳам кўрсатиб ўтганлар: „Тилда грамматика учун фикрнинг нутқ материаллари орқали ифодаланган ҳаракатигина аҳамиятлидир; аммо тилда ифодаланган ҳамма нарса логикага албатта тааллуқлидир“ (К. С. Аксаков, Критический разбор „Опыта исторической грамматики русского языка“ Ф. И Буслаева. Сочинения филологические, ч. 1, бет, 536). „Грамматик гап логик муҳокама блан бутунлай тенг ва параллель эмас“ (А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике. Изд. 2-е, т. 1-II, Харьков, 1888, бет 6).

Логик қонунларни, психологик процессларни айрим текшириш логиканинг, психологиянинг ишидир. Тилнинг бундан айрим ҳам ўз хусусиятлари бордир: „Эски фалсафий грамматика синтактик ҳодисаларни таҳлил қилишда уларни логикадаги муҳокамага—ҳукмга нисбатан тайин этилган нормаларга мослар эди. Грамматика логикадан айрим,

тамоман мустақил ҳолатга эга“ (В. А. Богородицкий, Лекции по общему языковедению, Казань, 1911, бет. 131). Тилини тўла равишда логик қонунлар, логика нормалари билан ўлчаб бўлмасликни бир-икки мисол орқали енгилгина англамоқ мумкин:

1. Гап бир сўздан иборат бўлиши мумкин, лекин муҳокамада, ҳукмда камида икки элемент бўлади (бир элемент бўлиши мумкин эмас): *ўқидим* гапи логик жиҳатдан суб'ект билан предикатнинг муносабатидан туғилган ҳукмга тенгдир.

2. *Қарор колхозчи томонидан ўқилди* гапда логик жиҳатдан *колхозчи* элементи ҳоким (бажаручи) бўлишига қарамай, грамматик жиҳатдан *қарор* элементи ҳокимдир, 3. *Тонгнинг майин шамоллари боғчадаги кўмкўк дарахтларни силкитмоқда* гапда логик жиҳатдан икки бўлак бор: 1. *Тонгнинг майин шамоллари*. 2. *Боғчадаги кўмкўк дарахтларни силкитмоқда*; грамматик жиҳатдан эса, етти бўлак бор (аниқловчи+аниқловчи+аниқланмиш+эга+аниқловчи+аниқловчи+аниқланмиш+тўлдиручи+кесим).

Логикада мундарижа ўрганилади, грамматикада эса, формалар ҳам ўрганилади; лекин бу формалар, шубҳасиз, ма'но билан боғлиқдир.

§ 3. Гапнинг асоси суб'ект билан предикатнинг ифодасидир: суб'ект билан предикат фикрнинг асосий элементларидир.

Ҳарбир содда фикр ифодаси икки тасаввурнинг қўшилишидан мавжуддир. Муносабатга киришучи бу тасаввурлардан бири ҳоким, иккинчиси тобе' ҳолатда бўлади. Ҳоким ҳолатдаги тасаввур суб'ект, тобе' ҳолатдаги тасаввур эса, предикатдир (предикат-муҳокамада тасдиқ ё инкор этилуви белги, суб'ект-шу белгининг эгаси, ташуचиси). Суб'ект предмет тасаввури бўлиб, предикат белги тасаввуридир. (Нима ҳақда ҳукм берилди?— предмет тасаввури; нима ҳукм қилинади, қандай ҳукм берилади?— белги тасаввури.) Тасаввурларнинг ҳоким-тобе'лик ҳолати мазмунан, шу қўшилишнинг характеридан билиниб туради.

Предмет тасаввури билан белги тасаввури муносабатга киришганда, предмет тасаввури ҳоким, белги тасаввури тобе' бўлади, шунга кўра гапда отлар фе'л ва сифатга нисбатан эга, фе'л ва сифатлар кесим бўлиб келади. М а с а л а н : *гуллар очилди. Гуллар қипқизил*. Демак, грамматик ҳолатлар фикрий ҳолатларга асосланади.

Икки белги тасаввури муносабатга киришганда, буларнинг бири предмет тасаввурига кўчиб, иккинчисига нисбатан ҳоким ҳолат олади, предметлашган бўлади. Гапда у субстантивлашган-отлашган сўз билан ифодаланади. М а с а л а н : *ўқиган тушунди*.

Икки предмет тасавури муносабатга киришганда, конкрет предмет тасавури ҳоким, абстракт-умумий предмет тасавури тобе' бўлади (тобе' ҳолатдагиси белгилашган бўлади: бу уринда ҳоким тасавурунинг белгисини англатади): конкрет предмет тасавурини реаллаштирган сўз эга, абстракт предмет тасавурини реаллаштирган сўз кесим бўлади. Масалан: *чумчуқ—парранда. Узум — мева. Терак — дарахт. Теримчи—Тоғжихон* каби боғланишларда биринчи (теримчи ҳақидаги) тасавур торайиб, конкретлашиб қолган бўлади.

Гап бир-бири билан муносабатга киришган тасавурларнинг ҳарбирини реаллаштиручи айрим-айрим сўзларга эга бўлиши шарт эмас. Биргина бўлак орқали ҳариккисининг ифодаланиши ҳам мумкин. Масалан: *айт!* Логик жиҳатдан қараганимизда, бунда ҳам икки тасавурунинг қўшиливи бордир (*сен айт!*). Демак, муҳокаманинг тилда шаклан ўз тулиқ ифодасини олиши доимий, зарурий нарса эмас. Бу каби гаплар (*айтдинг, айтдим...*) логик жиҳатдан тўлиқ гап бўлаверади.

Шамол типдаги гаплар логик жиҳатдан ҳам, формал жиҳатдан ҳам шу элементнинг сўзлик ҳолидан бошқадир. Бу бир фикрни ифодаловчи, тугалланган бир бутун (*Шамол кўзғолди. Шамол мавжуд*) бўлиб, шунга кўра тугалланган—гапга хос интонация билан айтилади.

Тасавурларнинг юқоридаги каби муносабатлари, асосан, ҳукми келтириб чиқаради. Ҳукм тасдиқ ё инкордир, брок ҳарбир тасдиқча қисман инкор ҳам бор, шунингдек, ҳарбир инкорда қисман тасдиқ ҳам бордир. Масалан: *У семиз* формасидаги тасдиқдан *у озгин эмас* инкори ҳам англашилиб туради; *у семиз эмас* формасидаги инкордан *у ўртача ё озгин* тасдиғи, *озгинликни* уқтириш ҳам англашилиб туради.

Ҳарбир қўшилишдан ҳукм чиқиши шарт эмас, бошқа ҳодисаларнинг чиқиши ҳам мумкин. Демак, гапда муҳокаманига эмас, балки сўраш, илтимос, буюриш каби мазмунлар, шунингдек, ҳислар ҳам ифодаланаолади.

§ 4. Юқоридагилардан англашиладики, гап инсон нутқининг нисбий тугал фикрни ифодалайдиган-воқийийликни акс эттирадиган ва шунга муносабатни билдирадиган, грамматик жиҳатдан шаклланган энг кичик бўлагидир. У ҳам фикрий, ҳам грамматик жиҳатдан бир бутунликка эгадир. Гапнинг асосий грамматик белгиси предикативликдир.

Гапнинг фикрий тугаллиги унинг интонацион тугаллиги билан мос келади. Оғзаки нутқимизда гапнинг фикрий-грамматик бир бутунлигини интонация ифодалайди. Айрим сўзларнинг, сўз бирикмаларининг гап бўлган, ё бўлмаганлигини жонли тилда интонациядан биламиз (демак, интонация предикативликни ифодалашдаги воситаларнинг энг муҳимидир). Масалан: 1. *Бу чироқ* 2. *Бу—чироқ*. Буларнинг

биринчиси гап эмас, чунки унда гапга хос бўлган интонация-интонацион тугаллик йўқ. У бир аниқловчи ва бир аниқланмишнинг алоқасидан иборат. Иккинчи бирикма эса, гап бўлаолган: унда гапга хос бўлган интонация бор. Унинг товуш тугаллиги фикр тугаллигини, бу бирикманинг гап бўлганлигини англатиб туради. 1. *Айтган бола* 2. *Айтган—бола* бирикмалари ҳам юқоридаги мисолларга ўхшайди (биринчиси—аниқловчилик муносабати, иккинчиси—гап). Аниқловчилик муносабатида бир тасаввур иккинчи тасаввурнинг хусусияти, умуман белгиси сифатида аниқланади. Бу бир мураккаб тасаввурнинг ичига кирадиган содда тасаввурларнинг ўзаро муносабатидир. Буларни бир-бирдан ажратсак, бошқа ҳолатга қўйсак, муносабат ўзгаради: эга ва кесим алоқаси туғилади, гап ҳосил бўлади: бир бутун бўлган бирикмадаги элементлар (аниқловчи ва аниқланмиш) ҳар-бирининг айрим ургу олиши ва орага пауза кириши блан ажралиб, бир айрим гап ҳолидаги икки парчани ҳосил қилади, фикрий тугалликни ифодалайди. Кўринадики, бир сўз, бир бирикманинг гап бўлиши ҳам интонация орқали билиниб туради. Гапнинг охири одатда тушучи (сусайиб боручи) интонацияга эга бўлади (бу қоида айрим ҳоллардагина ўзгаради). Бу интонация фикрий тугалликнинг белгисидир. Ҳатто сўроқ гапнинг бирқанча кўринишларида ҳам гапнинг ичидаги маълум бир ўрин кўтарилиб, гапнинг охири тушучи оҳанг блан айтилади.

Биринчи типдаги бирикмаларда (*бу чироқ, айтган бола*) икки сўз қўшилиб, элементлари бир-бири блан жуда зич боғланган бутунликни ҳосил қилади. Бу ҳали гап эмас, бунда интонация хукмнинг ифодаси учун яна қандайдир сўзнинг кутилишини, тугалланмаганликни билдириб туради. Иккинчи типдаги қўшилувларда бундай эмас. Шунга кўра уларнинг биринчиси очиқ конструкция, иккинчиси ёпиқ конструкция саналади. Фикрий ва интонацион ҳолатнинг ўзгаруви блан буларнинг бири иккинчисига айланади. Демак, сўз ё бирикма фикрий ва интонацион тугалликка эга бўлар экан, гап тусига кирган бўлади.

Интонация айрим сўзнинг, сўз бирикмасининг гап бўлган ё бўлмаганлигини билдириш блан бирга, гапнинг турини белгилашда ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, *ёш* сўзини гапга хос бўлган интонация блан айтсак, фикрий тугалликни ифодалайди—гап бўлади; фикрий ҳолатга мос равишда интонацияни ўзгартиш блан бунини ё дарак гап, ё сўроқ гап, ё ундов гап тусида бериш мумкин.

§ 5. Ҳарбир гап маълум бир мақсадни ифодалайди. Мақсаднинг турлича бўлишига, шунингдек, сўзловчининг бу фикрга қандай муносабатда бўлишига қараб, гаплар ҳам

ҳархил бўлади. Ба'зи гаплар ҳукмни, муҳокамани англатади. Сўзловчи бундай гаплар орқали тингловчига ўз фикрини билдиради. (Масалан: *Мен бугун кинога бораман*). Ба'зи гаплар тингловчини бирор нарсага қистади, уни бирор ҳаракатни бажаришга ундади, илтимос каби ма'ноларни ифодалайди. (Масалан: *сен бугун бизникига кел*). Ба'зи гаплар сўзловчининг турли ҳаяжонларини, туйғуларини англатади. (Масалан: *эҳ, кунларимиз шундай шодли!*). Ба'зи гаплар тингловчининг ўз фикрини айтишга мажбур этиш, унинг муҳокамасини билиш каби ма'ноларни ифодалайди. (Масалан: *уканг бугун мажлисга борадими?*)

Гаплар ба'зан фикрий жиҳатдан жуда мураккаб бўлиши ҳам мумкин: бир гапда ҳам дарак, ҳам шу блан боғланган туйғулар англатилиши мумкин. Масалан: *Баҳор келди!* Бунда баҳорнинг келганлигини билдириш блан бирга, сўзловчининг бундан шодланганлигини ифодалаш ҳам бор: эмоциялар одатда ўша фикрга боғлаб борилади (бир ундовнинг ўзидангина иборат бўлган гаплар бундан бошқача хусусиятга эга).

Сўроқ гаплар фикрий жиҳатдан айниқса мураккаб бўла олади. Масалан: *нега айтмайсан?* (сўраш ҳам айтишга мажбур қилиш). *У ҳали сени ҳақоратламоқчи бўлиптими?* (рад этиш, кулиш, муҳокама). *Мажлисга кечикиб келиш сизга ярашадими?* (сўраш-ҳукм) ва бошқалар. Умуман ҳар бир гапда сўзловчининг шу фикрга муносабати ҳам англатилиб туради. Яна бир мисол: *сув тиниқ* (сўзловчи тасдиқ, хабар англатади) — *Сув тиниқ?* (Таажжуб, сўроқ англатади). — *Сув тиниқ!* (хабар, сўзловчи, шу блан бирга, бундан шодланганлигини англатади). Гапнинг ҳарбир тури ўзига мос интонацияга эга бўлади. Гаплар бундай фикрий ва интонацион хусусиятларига кўра бирнеча турга бўлинади.

Гаплар структура жиҳатидан бўлган ҳархилликка қараб ҳам турларга ажралади.

ГАПНИНГ ТУРЛАРИ

§ 6. Гаплар фикрий жиҳатдан шундай турларга бўлинади:

1. Дарак гаплар. Мисоллар: *деразамнинг олдида бир туп ўрик оппоқ бўлиб гуллади* (Ҳамид Олимжон). *Пахта-нинг биринчи терими бошланди*.

2. Сўроқ гаплар. Мисоллар: *колхозчи қиз! Қайга? Йўл булсин? Пахта теришгами?* (Уйғун). *Болани докторга кўрсатмадингизми?* (Абдулла Қаҳҳор)

3. Буйруқ гаплар. Мисоллар: *оппоқ пахта очилди, тезроқ теринг, ўртоқлар* (Қўшиқдан).

4. Ундов гаплар. Мисоллар: *май тонги. Ҳаво қандай ёқимли!.. Эҳ, тотли соз чалиб ўтдингиз!* (Уйғун)

Гапларнинг бу классификацияси соддача, дастлабки бўлинишдир. Бу блан гапни турларга ажратиш тамом ҳал бўлмайди. Бу турларнинг ҳарбири ўз ичида яна майда хилларга бўлиниши мумкин. Масалан: *у боради. У борар* (борса керак). *У бормоқчи. У борса. Терак — дарахт.* Буларнинг ҳаммаси дарак гап бўлса ҳам, лекин биринчиси хабарни, дарақчилигина билдиради, иккинчиси гумон оттенкасига эга; учинчиси мақсадни ифодалайди; тўртинчиси истак, орзу билдиради; бешинчиси тасвирий характерга эга (терақ жинс жиҳатидан дарахтдир — дарахтга киради). *Сен бординг. Сен бор* гапларини ҳам солиштирайлик. Биринчиси — дарак гап (кесим аниқлик фе'лидан бўлган), иккинчиси — буйруқ гап (кесим буйруқ фе'лидан бўлган). Демак, гапнинг тури кесимнинг қандай сўздан бўлишига, кесим вазифасидаги фе'лнинг формасига, қайси майлда бўлишига ҳам боғлиқдир.

Гапнинг юқорида кўрсатилган турлари, фикрий жиҳатдан фарқли бўлиш блан бирга, ўз айрим грамматик хусусиятларига ҳам эга: ҳарбир турнинг ўзига мос келадиган формалари бор. Булар ўз структураси, гаптаги элементларнинг тартиби, составидаги сўзларнинг тури, интонацияси ёғидан ҳам фарқлидир: сўроқ гапларда, кўпинча, сўроқ билдирилган сўзларнинг бўлиши, дарак гапларда кесимнинг одатда шунга мос характердаги фе'ллардан бўлиши ва бошқалар.

Демак, гапнинг юқоридаги турлари бир-биридан ма'носи, интонацияси, составидаги сўзларнинг тури ва тартиби блан ажралиб туради. Броқ бундаги учинчи ва тўртинчи фарқлар, составидаги сўзларнинг тури ва тартиби, қат'ий, доимий белги эмас.

Дарак гап

§ 7. Дарак гап одатда бирор фактни констатация қилиш хусусияти блан характерланади. Бу гап бирқанча ма'но даражаларига эга бўлаолади: 1. Ба'зан фақат даракни билдиради (*Поезд қўзғолди*).—Соф дарак гап. 2. Ба'зан тахмин, тусмол оттенкасига ҳам эга бўлади (*Эртага мажлис бўлар —...бўлса керак*).—Дарак-тусмол гап. 3. Ба'зан тилак-мақсад орзу ма'носига ҳам эга бўлади (*Бугун музейга борсам. —...бормоқчиман*).—Дарак-истак гап. 4. Ба'зан гумон оттенкаси блан боғланади (*У эртага келар эмиш*).—Дарак-гумон гап. *Кўринадики*, бундай ҳархилликда кесимнинг формаси катта роль ўйнайди.

§ 8. Дарак гапнинг грамматик, интонацион хусусиятлари:

1. Гапнинг бу тури дарак интонациясига эга бўлади. Бу тинч оҳангдир: бунда оҳанг гапнинг биринчи қисмида кўтарилади, иккинчи қисмида пасаяди: энг кейинги элемент, айниқса унинг сўнги бўғини паст оҳангга эга бўлади. Бу оҳанг— тушучи интонация — дарак интонацияси саналади.

2. Бу гапнинг бўлаклари одатда нормал тартибда ўринлашган бўлади (гапдаги бўлакларнинг одатдаги тартибини ва унинг ўзгаришини-инверсияни тайинлашда асосий таянч дарак гапдаги ҳолатдир).

3. Кесими кўпинча дарак характеридаги феъллар блан ифодаланиб, сўроқ, ундов ва буйруқ белгиларидан халос ҳолда бўлади. Масалан: *Бугун ижодий учрашув кечаси бўлади. Биз ҳам борамиз. Кеча митинг бўлди ва бошқалар. Кесим махсус феълсиз ифодаланганда, гап тасвирий характерига эга бўлади* (Масалан, эгадан англашилган предметнинг нима эканлигини белгилаб беради): *чарос-узум. Темир—металл. Тол-дарахт Хачир—ҳайсар. Чумчуқ—парранда кабя.*

Сўроқ гап

§ 9. Сўроқ гап фикрий жиҳатдан шундай кўринишларга эга бўлаолади: 1. Ба'зан фақат сўроқ билдиради (*Карима уйдими?*)—Соф сўроқ гап. 2. Ба'зан ҳам сўроқ, ҳам ҳайронлик ма'носини ифодалайди: сўроқ йўли блан ифодаланган таажжуб (*Шундай иссиқ кунда ҳам ёмғир ёғадими?*)—Сўроқ-таажжуб гап. 3. Ба'зан сўроқ блан бирга турли ҳаяжонлар, туйғулар ифодаланади (*Кино бошландими?! Опам мукофотландими?!*)—Сўроқ-ундов гап. 4. Ба'зан сўроқ йўли блан берилган буйруқ ма'носи келиб чиқади (*Тезроқ бормайсанми?!*).—Сўроқ-буйруқ гап. 5. Сўроқ гап шубҳа, гумон ма'носыга ҳам эга бўлиши мумкин (*Соат етти бўлиб қолди. Кинога ўз вақтида етиб борармикимиз?...етиб боришимиз гумон*).—Сўроқ-гумон гап. 6. Ба'зан сўроқ йўли блан ифодаланган тахмин ма'носи келиб чиқади. Бунда гапнинг тури сўроқ-гумон гапга анча ўхшаса ҳам, лекин айрим хусусиятлари блан ажралиб туради (*Ҳой қизча, сен бригадир Каримовнинг қизи эмасмисан?*).—Сўроқ-тахмин гап. 7. Ба'зан дарак гапга жуда яқинлашган бўлади. Бундай гаплардан сўроқ йўли блан бирор ҳодиса ҳақида дарак билдириш, ҳукм англашилиб туради (*Мусобақада мендан ким ўзаолди?*)—Сўроқ блан бирга, жавоб—„ҳечким ўзаолмайди“ мазмунидаги дарак, қат'ий ҳукм ҳам англашилиб туради).—Сўроқ дарак гап ва бошқалар.

Юқоридагилардан шундай натижа келиб чиқади: сўроқ гап одатда сўзловчига нома'лум бўлган бирор нарса ҳақида хабар билиш, шу тўғрида ма'лумот олиш мақсадида ишла-

Сўроқ гап:

1. Сўроқ интонациясига эга бўлади; сўроқни билдирадиган сўз одатда кучли оҳанг блан айтилади.

2. Сўроқни билдирадиган элементлар (-*ми*, *чи*-а ва бошқалар) ёрдами блан тузилган бўлиши мумкин. Бу элементлар гапга сўроқ ма'носини, сўроқ тусини беради. Масалан: *Ўтар эди тор уйда кунн. Шу бўларми қиз учун одат?* (Ҳамид Олимжон, Зайнаб ва Омон). *„Сен ўзингни бахтли дедингми? Опа, сен ҳам одам эдингми?“* (Ҳамид Олимжон, Зайнаб ва Омон).—*Сиз чи?*—*деди Жураббев мулойимгина* (Шароф Рашидов, „Голблар“). *Сен кетаяпсанми? Мажлис-чи?* Бу элементлар сўроқни қандай англатиши жиҳати блан бирхил эмас. Масалан,—*чи* элементи блан ясалган сўроқ гаплар кўпинча таажуб оттенкасига эга бўлади.

Бундай тилдаги сўроқ гапларда *-ми* юкламасининг қўлланиши ба'зи хусусиятларга эга: а) бу юкламани олган бўлак доим сўроқ объектини — фикран биринчи ўринда бўлган нарсани англатабermaйди. Ба'зан сўроқ ма'носи бошқа сўзда *-ми* юкламасини олмаган сўзда бўлиб, бу нарса логик урғу орқали билдирилади. Масалан: *сен кинога борасанми?* (бориш бормаслик сўралади). *Сен кинога борасанми?* (бориш ўрни сўралади). Сўроқ ма'носи та'кид блан ифодаланганда, *-ми* элементининг ба'зан шу бўлакка—сўроқ объектини билдиручи, логик урғу оллучи бўлакка қўшилиши ҳам учраб қолади (*Сен киногами борасан?*). Жонли тилда учрамайдиган бу ҳодиса ёзув тили учун ҳам сун'ийдир. У ба'зан поэтик талаблар натижасидагина туғилиб қолади. б) Бу юкламанинг *микин* формасида қўлланиши (*ми экан-микан микин*) шубҳа оттенкасини кучайтиради, фикрни кўпинча инкорга яқинлаштиради (бўлишли форма қўлланганда). Масалан: *У китобни келтирганми?* — *...келтирганмикин?* *У китобни берармикин?* (бериши гумон, бермаса керак). в) Жуфт сўзларда, такрорланган сўзларда, уюшиқ бўлакларда *-ми* юкламаси ба'зан биргин элементга қўшилиб, ҳаммасига умумий бўлади (одатда ҳарбир бўлак блан такрорланиб келади). Бундай қўлланиш бир бутунлик ташкил қилган бирикмаларда, фразеологик оборотларда, ше'рларда учрайди. Масалан: *оқ теракми, кўк терак?* *Биздан сизга ким керак?* (Болалар фольклоридан). *Жуфтми-тоқ* (бирхил ўйиннинг оти). *Озми-кўп. (озми-кўпми)*.

3. Сўроқ ма'носини англатадиган мустақил сўроқ сўзлар (*ким*, *нима*, *қайси*, *қаерда* каби сўроқ олмошлари) орқали тузилиши мумкин: Масалан: *Нима учун у бунча тошқин?* *Бу дарёнинг яратгани ким?* *Уни бунча ажойиб этган қайси доно, қандайин ҳаким?* (Ҳамид Олимжон, Икки қизнинг ҳикояси).

тилади ва шу хабарни англатучи жавобни талаб қилади, лекин шунга қарамай, унинг сўроқ билдирмайдиган, жавоб талаб қилмайдиган кўринишлари ҳам бордир. Масалан: „*Карима холани тўйга Тошкентдан тез чақириш керак. Нима қиламиз?*“ — деди чол. Катталарнинг суҳбатини жим тинглаб ўтирган Турғун, чолнинг невараси, бирдан гапириб юборди: *Телеграф-чи?!*“ („Болалар ҳикояси“ дан. Бундаги *телеграф-чи* гапи сўроқ йўли блан таажжуб, такид, уқтириш, хабар мазмунини беради: „Телеграф бор-ку!“ деган ма’нода). Бундай кўринишлар ҳам аслида жавоб талаб қиладиган сўроқ гапдан келиб чиқади. Сўроқ-дарак гапнинг мазмуни дарак гапга тўғри келади, яна бунинг устига у гап ҳукмини дарак гапдагига нисбатан кучли равишда, қат’ий тусда баён қилади. Сўроқ тусига эга бўлган (ташқи ёқдангина), лекин сўроқ билдирмайдиган, демак, жавоб талаб қилмайдиган бундай гаплар одатда асосий фикрга эмоционаллик ҳодисасини қўшади: қат’ий тусда ифодаланган ҳукм + эмоционал момент. Масалан: *биздан бахтли борми, ёронлар?* (Асқад Мухтор). Бу гап *дунёда биздан бахтли одам йўқ, биз энг бахтли одаммиз* деган фикр-ни эмоционаллик блан, кучли равишда ифодалайди. Бундай сўроқ риторик сўроқ дейилади. Риторик сўроқда жавоб унинг ўзидан чиқиб туради, сўзловчининг ўзи жавоб беради. Масалан: *шундай гўзал ватан борми жаҳонда?* (Ислом шоир) *Бизнинг бу улуг ютуқларимизни ким инкор қилаолади?*—*Ҳечким!* („Буюк қурилишда“ очерки. Газетадан).

Риторик сўроқда кесим кўпинча инкор формасида бўлади, лекин тасдиқни билдиради (буни ким билмайди?—Ҳамма билади), тасдиқ формасида бўлганда, инкорни билдиради (юқоридаги мисолга қаранг. *Ким инкор қилаолади?*—*Ҳечким инкор қилаолмайди*). Демак, риторик сўроқда кесим тасдиқ ё инкор категорияси жиҳатидан бу форманинг аксини билдиради. Сўроқ одатда инкор ма’носининг элементларига эга бўлади.

§ 10. Бундан аввалги параграфда сўроқ гапнинг фикрий жиҳатини анализ қилдик. Энди сўроқ гапнинг шу блан боғланган бошқа хусусиятларини—грамматик-интонацион хусусиятларини кўриб ўтамиз. Бунда биз мустақил қўлланган, сўроқ гаплиги аниқ билиниб турадиган турларни кўзда тутамиз. Қўшма гапларда тўлдиручи эргаш гапнинг бир тури сўроқ гап тусида тузилган бўлиши мумкин, лекин бу эргаш гапда сўроқ хусусияти деярлик йўқолган бўлади (бундай ҳолларда сўроқ белгиси қўлланмайди). Масалан: *сен билмайсанки, улар нима ҳақда сўзлашаётирлар.* („Жанг эсдаликлари“ дан).—*Сен уларнинг нима ҳақда сўзлашаётганлигини билмайсан.*

Бу типдаги сўроқ гаплар ўз хусусиятига кўра аввалги типдан (сўроқ билдирадиган элемент-юклама орқали ясалган турдан) анча фарқ қилади: **-ми** элементи ёрдами блан ифодаланадиган сўроқ тасдиқ ёки инкор талаб қилучи сўроқдир (масалан, *ҳа ёки йўқ*), сўроқ англатучи мустақил сўз ёрдами блан ифодаланадиган сўроқ эса, шахс, предмет ё белгини аниқлашга хизмат этадиган жавобни-шу сўроққа жавоб бўладиган сўзни талаб қилучи сўроқдир. Демак, сўроқ гапнинг характери икки хил: 1) бу хилдаги гап сўроқ олмоши ёрдами блан тузилган бўлса, ўша сўзга—сўроққа жавоб талаб қилинади; бу гапнинг мақсади суҳбатдошни ўз фикрини айтишга қисташ-йўллаш, маълум бўлмаган бирор нарсани, хабарни билишдир (жавоб одатда дарак гап блан берилади). Бундай гапларда сўроқ одатда бир сўзда бўлади (*Ким борди?—Карим*). 2) Сўроқ олмоши ёрдамисиз тузилган бўлса, бу вақт суҳбатдошдан тасдиқ ё инкор талаб қилинади: сўроқ гапнинг мақсади фактни аниқлаш, шуни билишдир. Бундай гапларда сўроқ одатда бутун гапда бўлади (*Бугун кинога борамизми?—Ҳа, борамиз. Бугун келасанми?—Йўқ, келмайман*). Бундай гапнинг жавоби одатда **ҳа** ёки **йўқ** сўзидан тузилган дарак гап бўлади, лекин баъзан бундан сўнг яна бошқа сўз келтирилади. Бу кейинги сўз сўроқ маъносининг асосий кучи қайси элементда бўлишига қараб қўлланади: бу сўз такрорланиб, ўша маъно тасдиқланади ёки инкор қилинади. Демак, кейинги сўз ўша **ҳа** ёки **йўқ** сўзининг маъносини яна ҳам конкретлаштиришга, таъкидлашга хизмат қилади, ўшанга мос равишда қўлланади. Масалан: 1.—*Кеча театрга бордингми?—Ҳа, бордим*. 2. *Кеча театрга бордингми?—Ҳа, театрга*. 3. *Театрга кеча бордингми?—Ҳа, кеча бордим*. 4. *Бугун кинога борамизми?—Йўқ, бормаймиз*. 5. *Бугун кинога борамизми?—Йўқ, кинога эмас* (театрга). 6. *Кинога бугун борамизми?—Йўқ, бугун эмас* (эртага). 7. *Бугун бормайсанми?—Ҳа, бормайман*. 8. *Кеча бормадингми?—Йўқ, бордим*. Мисоллар кўрсатадики, **ҳа** ёки **йўқ** элементининг ва ундан кейинги сўзнинг қандай формада келиши, уларнинг бу жиҳатдан ўзаро муносабати маълум қонуниятларга эга: тасдиқ+тасдиқ (асосий сўроқ элементи бўлишли формада келганда), инкор+инкор (бу ҳам), тасдиқ+инкор (асосий сўроқ элементи бўлишсизлик блан боғланганда), инкор+тасдиқ (бу ҳам). Лекин бундай конструкцияларда баъзи **ҳа** сўзининг ўрнига **йўқ** сўзи келиши ҳам учрайди (асосий сўроқ элементи бўлишсизлик блан боғланганда). Масалан:—*бормайсанми?—Йўқ, бормайман* (чоғиштиринг: 1.—*Ҳа, бормайман*.—2.—*Йўқ, бораман*). Бу ҳодиса аналогия-ўхшашлик йўли блан келиб чиққан.

Юқоридаги типдаги гапнинг жавоби ҳарвақт **ҳа** ёки **йўқ** элементи блан ифодаланиши шарт эмас: баъзан кейинги сўз-

нинг ўзигина қўлланиши ҳам мумкин. Масалан:—*Бугун борасанми?—Бормайман.* Бу „мумкинлик“ ва „мумкин бўлмаслик“ нинг турли шартлари ва кўринишлари бор.

4. Кўрсатилган воситалар (сўроқ элементлари, сўроқ олошлари) бўлмаганда, гапнинг бу тури сўроқ интонациясининг ўзи орқалигина, шунинг ёрдами билан тузилиши ҳам мумкин. Бундай гапларда сўроқни ўз устига олган сўзнинг кўтарилган оҳангга эга бўлишидан ташқари бутун гап сўроқ тусига киради. Масалан—*От ўлди,—деди Мاستон... Турғуной бир ирғиб тушди. Қўлининг оғриғини ҳам унутмаёзди.—От ўлди?!—ўлди... От ўлди...* (А. Қаҳҳор, „Мастон“). Сўроқ гапни бундай йўл билан ясаш бошқа турларига нисбатан озроқ учрайди: бунинг махсус қўлланиш ўрни бор. Сўроқ гапнинг бу тури бирор, қутилмаган хабар эшитилганда, таажжубни ифодалаш учун, ўша хабарни аниқлаш дарак гапни такрорлаш—бунда интонация орқали уни сўроққа айлантириш билан ҳосил бўлади. Бу йўл билан тасдиқ ё инкор талаб қиладиган сўроқ гап туғилади (бунда интонация сўроқ юклемасининг ўрнини босади).

§ 11. Сўроқни ўз устига олган сўзнинг гапдаги ўрнига қараб, гапнинг умумий интонацияси ҳам ўзгаради. Мисол учун „сенинг уканг тўқимачилик институтига кирган“ формасидаги дарак гапни интонация ёрдами билан сўроқ гапга айлантирайлик. Унда сўроқнинг қайси сўзда бўлишига қараб, интонациянинг ҳам ҳархил бўлишини очиқ кўрамиз: сўроқ ма’носи интонациянинг ёлғиз ўзи билан ифодаланганда, оҳангнинг ўзгариши сўроқ гапнинг бошқа турига нисбатан кучли бўлади ва аниқ сезилади (мисолда асосий сўроқ элементини кўрсатучи сўзнинг таги чизиб берилган):

1. Сенинг уканг тўқимачилик институтига бултур кирган?

2. Сенинг уканг тўқимачилик институтига бултур кирган?

3. Сенинг уканг тўқимачилик институтига бултур кирган?

4. Сенинг уканг тўқимачилик институтига бултур кирган?

5. Сенинг уканг тўқимачилик институтига бултур кирган?

6. Сенинг уканг тўқимачилик институтига бултур кирган?

Бу гапнинг кесимига—*ми* элементини қўшиб, соф сўроқ гап туғдирсак, у вақт, сўроқ ма’носининг дастлабки тўрт сўздан бирига тушиши учун, одатда, элементларнинг тартибини ўзгартириш лозим бўлади, лекин бунинг тартиб ўзгаришисиз ифодаланиш ҳоллари ҳам бор. (Бу ҳақда „Гап бўлақларининг тартиби“ баҳсида сўзланади.)

§ 12. Сўроқ ма'носининг интонация орқалигина ифодаланиши оз учрайдиган ҳодиса: бу ма'но кўпинча бошқа йўллар блан ифодаланади, шунга кўра сўроқ интонацияси жуда ҳам кучли бўлмайди. Гапда сўроқ ма'носини ифодаловчи элемент бўлмаганда, интонация бош рольни ўйнайди: гап кучли оҳангга эга бўлади. Сўроқ ма'носининг интонация ёрдами блан ифодаланиши сўроқ юкламаси орқали ясалган сўроқ гапнинг бошқа йўл блан берилишидир (айрим оттенка блан). Мустақил сўроқ сўзларнинг ма'носини ёлғиз интонация блан ифодалаб бўлмайди.

Сўроқ гапнинг оҳанги дарак гапникига нисбатан юқори бўлади. Гапнинг энг сўнгги элементининг кейинги бўғини дарак гапда тушучи оҳанг блан айтилса, сўроқ гапда кучли кўтарилиш блан айтилади. (*У айтди* гапини сўроқ ва дарак гаплар тусига киритиб айтиб кўрсак, бу ҳолат очиқ кўринади). Сўроқ гап махсус сўз—элемент орқали ифодаланганда, бу гапнинг оҳанги дарак гапнинг оҳангига бироз яқинлашади (бунда оҳанг сўроқ мазмунини ифодалашда бош рольни ўйнамайди). Лекин шунда ҳам гапнинг охиридаги товуш тушиши дарак гапдагидек, у блан тенглашарли даражада наст бўлмайди.

Сўроқни билдиручи сўз гапнинг охирида бўлмаган вақтда, бу элемент бошқа сўзларга нисбатан кучли айтилиб, қолганлари наст оҳанг блан айтилади (*У қандай китоблар олган эди?* гапини айтиб кўринг).

Буйруқ гап

§13. Буйруқ гап тингловчини бирор нарсага—бирор ишни бажаришга мажбур қилиш, қисташ мазмунини, шу блан боғланган бошқа ма'ноларни ҳам ифодалайли. Бу манонинг турли кўринишлари бор (дўқ, қат'ий буйруқ, илтимос, ялиниш, тақиқлаш, огоҳлантириш, таклиф, тилак—истак ва бошқалар). Шунга қараб, буйруқ гапнинг ўзи ўз ичида турларга бўлинаолади: 1. Одатдаги буйруқни билдиради (*Тез бор.*)—Соф буйруқ гап. 2. Ба'зан шу ишни бажаришга ташвиқ қилиш, қисташ—оттенкасига ҳам эга бўлади (*Тезроқ олсанг чи!*)—Буйруқ—кистов гап. 3. Ба'зан бу фикр илтимос йўли блан берилади (*Менга сўз беринг.*)—Буйруқ-илтимос гап. 4. Бу фикр маслаҳат тариқасида берилган бўлиши мумкин (*Яхшиси, бугун библиотекага бор.*)—Буйруқ-маслаҳат гап. 5. Бу гап сўзловчининг истагини, тилак-мақсадини англатиши мумкин (*Яшасин дун'ёда дўим ишчи-деҳқон бирлиги!*—Кўшиқдан. *Бугун бир музейга борай.*)—Буйруқ-истак гап. 6. Ба'зан чақирриш—ундаш оттенкаси блан боғланади (*Олга! Фан чўққилари томон!*)—Буйруқ-ундаш гап.

§ 14. Буйруқ гапнинг грамматик, интонацион хусусиятлари:

1. Гапнинг бу тури буйруқ интонациясига эга бўлади. Бу дарак гапниқига нисбатан кучли оҳангда бўлади, лекин бу кучлилик суроқ гапнинг интонацияси даражасида бўлмайди. Буйруқ гапнинг ма'носидаги ҳархилликка қараб, унинг интонацияси ҳам турлича бўлади. Мисол учун қуйидаги гапларнинг интонациясини солиштиринг: *битсин золим бойлар! Майдонга чик, ишчилар! Ишчилар, уйғон! Уйғон! Уйғон! (Х. Ҳакимзода). Навбаҳор. Очилди гуллар, сабза бўлди боғлар. Сухбат айлайлик, келинлар, жўралар—ўртоқлар (Муқимий.) Номини тилиннга олма, э, олчоқ! (Ғафур Ғулом, „Мен яҳудий“.) Пахта терсанг, тоза тер! Чаноғида қолмасин! (Ашуладан.) Ултиришга бир ҳикоят айлайин. Ҳртоқ Ленин ишин сўзман айтайин. (Эргаш Жуманбулбул, „Ҳртоқ Ленин“ достони.) Сўзлаб берай Зайнаб ва Омон севгисидан янги бир дoston (Ҳамид Олимжон). Оппоқ пахта очилди, тезроқ теринг, жон қизлар. (Қўшиқдан.) Она, шу ҳикоя китобини менга беринг. („ЭҒкатойлар орасида“ очеркидан). Илтимоc, ялиниш, маслаҳат, рухсат этиш, истак-орзу каби ма'ноларни англадиган буйруқ гапларнинг интонацияси соф дарак гапнинг оҳангига жуда яқин бўлади.*

2. Бу гап буйруқ фе'ллар блан тузилиши мумкин: кесими буйруқ фе'лдан бўлади. Мисоллар: *айтинг, нега мени онам туғмадикан илгари, миллион-миллион кўнгиллилар, партизанлар сингари. (Ғафур Ғулом). Фанлар ўлкасидан ошинг давонлар. Чақингиз, бу экс-тотли тош ёнгоқ (Ойбек). Қўлингдан келганча чиқар яхши от, Яхшилиқ қил, болам, ёмонликни от (Фозил Йўлдош).*

3. Бошқа воситалар бўлмаганда, буйруқ интонациясининг узи блангина тузилади. Бундай вақтда бу интонация орқали шу гап иккинчи шахсга буйруқ ма'носини ифодалайди. Масалан: *звонокни чалиш керак! — Звонокни чалинг! Мактабга! — Мактабга бор!*

4. Буйруқ гап кўпинча ундalma ва ундовларга эга бўлади.

Ундов гап

§ 15 Гапнинг бу тури фикрни кучли ҳис блан ифодаладиган, айрим ундов интонацияси блан — кучли оҳанг блан айтиладиган гапдир. Масалан: *у ўртоғига қараб „От ўлди!“ деди. (Абдулла Қаҳҳор.) Мен яҳудийман! Кўзғолди бутун халқ: улуг рус, украин, ўзбек, яҳудий (Ғафур Ғулом, „Мен яҳудий“.) Болалар қичқирдилар: кўклам келди!*

Ундов гап одатда фикр блан бирга турли эмоцияларни ҳам ифодалайди: шодлик, қўрқинч, тантана ва бошқалар.

Демак, дарак, сўроқ ва буйруқ гапларга махсус ундов интонациясининг қўшилганлиги, гапнинг кўтарилган оҳанг билан айтилиши улардан ундов гап ясалганлигини кўрсатади. Масалан: *ўқиб бошланди.*— *Ўқиб бошланди! Опам келдими?— Опам келдими?! ва бошқалар.*

§ 16. Ундов гапнинг грамматик, интонацион хусусиятлари:

1. Бу гап махсус буйруқ интонациясига эга бўлади (тўлқинли интонация). Эмоцияларнинг — ҳисларнинг ҳархил бўлиши (шодлик, афсус, қўрқинч каби) ва уларнинг қай даражада бўлишига қараб, шунга мос равишда бу гапнинг интонацияси ҳам турли тус олади.

2. Ундов гап составида ундовлар, айрим юкламалар иштирок этган бўлиши мумкин. Масалан: *эҳ, бугун санаторияга кетамиз!* („ Ёз“ очеркидан). *Эҳ, тотли соз чалиб ўтдингиз!* (Уйғун, „Украина еллари“).

* * *

§ 17. Ҳарбир гапнинг ўз ма'носига мос интонацияси бўлишини кўриб ўтдик. Айрим гапларда фикрнинг аралаш бўлишига қараб, интонациянинг ҳам турлари аралаш бўлади. Айрим ҳолларда интонациянинг роли шу даражада бўладики, бу вақт унинг бироз ўзгариши билан гапнинг тури ҳам ўзгариб кетади. Масалан, *узоқдан бир товуш эшитилди. Бунинг нима эканлигини билиб бўлади* (эртакдан) парчасининг иккинчи гапини („*Бунинг нима эканлигини билиб бўлади*“) интонацияга қараб, икки хил англаш мумкин: 1. „*Бунинг нима эканлигини билиб бўлмайди*“ ма'носида — сўроқ йўли билан ҳукм ифодаланади (сўроқ гап). 2. „*Бунинг нима эканлигини билса бўлади...* билиш мумкин“ ма'носида (дарак гап).

Қандай, қани, қанча, ким, нима, қайда каби сўзларнинг иштироки билан тузилган гаплар, интонацияга қараб, сўроқ гап ҳам, ундов гап ҳам бўлаолади. Мисоллар: *осмон қандай?* (сўроқ гап.)—*Осмон қандай!* (Ундов гап.) *Залда қанча одам бор?*—*Залда қанча одам бор!* (жула кўп, анча одам бор ма'носида.) Бу мисолларга *сен қачон борасан?* гапини қачинтиринг. Бу гапда (*Сен қачон борасан?*) сўроқ ма'носи қачон сўзи ёрдами билан ифодаланган бўлиб, бунда интонациянинг ўзгариши гапнинг турини тамоман бошқа қилиб юбормайди. Демак, гапда интонация икки хил вазифани бажариши, икки хил ҳолатда бўлиши мумкин: 1) бош рольда, 2) ёрдамчи рольда.

* * *

§ 18. *Бўлишли ва бўлишсиз гаплар.* Гаплар ҳукми ифодалашдаги хусусиятига кўра икки хил бўлади: бўлишли гап

(тасдиқни билдиради) ва бўлишсиз гап (инкорни билдиради).
Мисоллар: 1. *Залда болалар бор.* — *Ҳавода чанг йўқ*
2. *У боради.* — *У бормади.* 3. *У борган.* — *У борган эмас.*
— *У борган йўқ.* 4. *У ёш.* — *У ёш эмас.* Мисоллар бўлиш-
сиз гапда инкор ма'носининг ҳархил ифодаланишини кўрса-
тади.

Кесимда икки инкорнинг қўлланиши тасдиқни келтириб
чиқаради. Масалан: *У бормай қолмади.* — *У борди;*
лекин булар ўз хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади.

Гапда бўлишсизлик олмоши қўлланганда, кесим ҳам одат-
да шунга мос равишда инкор формасини олади (қўш инкор)
Масалан: *У ҳеч нарса айтмади.* *У ҳечқандай расм келтир-
мади.*

* * *

§ 19. *Содда ва қўшма гаплар.* Гаплар структура жиҳати-
дан дастлаб икки турга бўлинади: Содда гаплар ва қўшма
гаплар.

Содда гап бир мустақил фикрни ифодалайдиган, состави
айрим гапларга бўлинмайдиган бутунликдир. У эга ва кесим-
дан (ба'зан бир бўлакдан) ёки эга, кесим ва иккинчи дара-
жалли бўлақлардан иборат бўлади. Мисоллар: *Дуто-
римнинг торлари қўш булбулдек сайрайди* (Қўшиқдан). *Тонг*
Ҳаво салқин. *Юмшоқ еллар майингина эсиб турипти.*

Қўшма гап икки ва ундан ортиқ содда гаплардан йиғил-
ган, шу гапларнинг фикрий ва грамматик бирикиши орқали
бир бутунлик ҳолига келган гапдир. Мисоллар: *асрлар*
тақдири қўлимиздадир: халқим му'жизалар қилолғай
ижод. (Ғафур Ғулом.) *Ислом шоир бобонгиз ҳам чўпон*
бўлган, шунинг учун ҳарбир сўзи элга ёққан. (Ислом шоир.)

§ 20. Содда гап икки хилдир: ёйиқ гап ва ёйиқ
тап.

1. Бош бўлакдангина тузилган гаплар ёйиқ гап саналади.
Масалан: *терим бошланди.* *Йигитлар ва қизлар кел-
дилар.*

2. Бош бўлакдан ташқари, иккинчи даражалли бўлакнинг
ҳам иштироки билан тузилган гаплар ёйиқ гап саналади.
Мисоллар: *ёш ўсмирлар кенг боғларда кезади* (Қур-
бонота). *Сидиқжон эртасига қушдай бўлиб турди*
(А. Қаҳҳор).

Гап эга ва кесимдан иборат бўлса ҳам, лекин бу бўлак-
ларнинг бири гапда кўринмаган бирор иккинчи даражалли
бўлакни билдириб туручи грамматик белгига эга бўлса, бу
гап ёйиқ саналаверади. Масалан: *онаси куйлади.* (Унинг
онаси куйлади.) *Карим—укам* (Карим—менинг укам).

Ёйиқ гап шундай турларга эга:

1. Тўлдиручили ёйиқ гап. Мисоллар: *дотор, танбурни қўлга ушлаймиз* (Қўшиқдан). *Зал одамлар блан тўлди.*

2. Аниқловчили ёйиқ гап. Мисоллар: *оппоқ пахталар очилди. Бизнинг даламиз чаман.*

3. Ҳолли ёйиқ гап. Мисоллар: *докладни завқланиб тинглади. У тез гапирди.*

4. Аралаш ёйиқ гап (бунда юқоридаги турлар аралашган ҳолда бўлади: бир гапда иккинчи даражали бўлақларнинг икки ё уч хили иштирок қилади):

а) тўлдиручили ва аниқловчили ёйиқ гап. Мисоллар: *ёш болалар ашулани бошладилар. Аёллар оппоқ пахтани тераётдилар.*

б) тўлдиручили ва ҳолли ёйиқ гап. Мисоллар: *Чол неварасига илжайиб қаради. (Эртақдан.) Сиз китобни тезроқ келтиринг.*

в) аниқловчили ва ҳолли ёйиқ гап. Мисоллар: *кўча эшик гижирлаб очилди. Ўрта ёшлардаги киши секингина кирди. (Эртақдан.)*

г) тўлдиручили, аниқловчили ва ҳолли ёйиқ гап. Мисоллар: *қаҳрамон чегарачилар мамлакатимизни зийраклик блан қўриқлаётдилар. Файратли комбайнер далада бугдойларни завқ блан ўрмоқда.*

§ 21. Гаплар кесимнинг қандай сўз туркуми блан ифодаланишига қараб, иккига бўлинади: фе'лли гаплар ва отли гаплар (фе'лсиз гаплар).

Кесими соф фе'л (шахсни кўрсатадиган фе'л) блан ифодаланган гап фе'лли гап саналади: Мисоллар: *у куйлайди. Сув оқади. Мен айтайин.*

Кесими соф фе'лдан бошқа сўз блан ифодаланган гап отли гап саналади. Мисоллар: *баҳор кўркам. мен соғман. Сув тиниқ Буни сен айтгансан.*

Кесим вазифасидаги от ҳаржihatдан сифатга яқинлашди: кесим вазифасидаги ҳарбир сўз эга блан ифодаланган предметнинг бирор белгисини аниқлайди.

Отли гапнинг кесими от туркумидаги сўзлардан ё шу тусга кирган фе'ллардан бўлади. Отли гапларда эга блан кесим махсус элемент орқали туташиди (*Мен аканг бўламан. — Мен акангман.*). Бундай гапларда туташтирув вазифасини ё айрим фе'л бажаради (боғлама — асл ма'носини йўқотиб, бириктиручилик вазифасини ўз устига олган фе'л. Ҳозирги замон ма'носи учун боғламанинг ифо.аланмаслиги ҳам мумкин: *у студент*), ё махсус қўшимчалар — предикативлик қўшимчалари бажаради. Бу элементларнинг асосий вазифаси шахс — сон, замон ма'ноларини англатишдир: бу ма'ноларни соф фе'лдан бошқа сўзлар ўзича аниқ англата-

олмайди. Туташтиручи элементлар предикатив муносабатни, эга блан кесимнинг мосланишини кўрсатади: кесимнинг эгага тобе'ланишини билдиради. Фе'лли гапларда бу ҳодисалар фе'лнинг ўзидан билиниб туради. М а с а л а н: *айт — сен айт*.

Фе'лли гап кўпинча предметнинг актив белгисини, процессни билдиради; отли гап эса, предметнинг пассив белгисини сифатини билдиради *қуён чиройли*; нима эканликни, тенгликни билдиради: *бу — от*; жинс билдиради — умумга кўритиш: *от — ҳайвон* ва бошқалар.

СЎЗ БИРИКМАЛАРИ

§ 22. Гапдаги сўзлар ма'лум грамматик қоидалар асосида бир-бири блан боғланган бўлади. М а с а л а н: *унинг қизи институтда ўқийди* гапида шундай боғланишни кўрамиз: 1. *Уннинг қизи*, 2. *Қизи ўқийди*, 3. *Институтда ўқийди*. Бунда ҳарбир жуфт ма'но томонидан боғланиш блан бирга уларнинг алоқаси грамматик жиҳатдан шакллангандир. Бир бутунлик ташкил қилган бу ҳарбир жуфт сўз бирикмаси саналади. Гапдаги ҳарбир бутунлик (фикрий ва грамматик бутунлик) бир сўз бирикмаси бўлавермайди, бу боғланишнинг бошқача кўринишлари ҳам бор. Дастлаб сўз бирикмаси блан синтагмани ажратиб олайлик.

§ 23. Гапнинг мазмунан ва структура ёғидан бир бутун бўлган группалари жонли тилда товуш жиҳатидан ҳам ажралиб туради. Семантик ва грамматик жиҳатдан айримликка эга бўлган бундай группалар синтагма саналади. М а с а л а н: *Ҳайбатли самолёт яшил боғлар устидан тез учиб ўтди* гапида учта синтагма бор: 1. *Ҳайбатли самолёт*, 2. *Яшил боғлар устидан*, 3. *Тез учиб ўтди*.

Ҳарбир синтагма бир ҳаво чиқариш блан — бир нафас кучи блан айтилади, сўнг орада қисқа пауза бўлгач, бошқа синтагма бошланади. Синтагманинг энг сўнгги элементи, шунинг сўнгги бўғини кучли айтилади — урғули бўлади. Гапдаги синтагмаларнинг ҳаммаси, бир-биридан қисқа пауза блан ажралиб туришига қарамай, интонацион жиҳатдан бир бутун бўлади (гаплар бир-биридан тўла пауза орқали ажралиб туради). Демак, синтагма гапнинг интонация блан бириккан, одагда бир-биридан қисқа пауза орқали ажралиб турдиган яхлит мазмуний парчаларидир. Синтагма семантик — грамматик яхлитликни кўрсатучи фонетик бутунликдир.

Англашиладики, синтагма икки пауза орасидаги нутқий элементдир. У энг содда синтактик парчадир. Бу жиҳатдан қараганимизда, гап бир тугал синтагмали ёки бирнеча синтагмали бўлади. Синтагма бирнеча сўзли бўлаолганидек, бир сўзли ҳам бўлаолади. Синтагма тобе'ланиш асосида тузилади: унда бир сўз етакчи, бошқалари шунга тобе' бўлади. Етакчи сўз шу доирадаги ҳоким элемент бўлиб, син-

тагманинг бошқа сўзлари доимий тобе' элементлар саналади. Синтагманинг етакчи элементи гапнинг бошқа шундай—етакчи элементлари блан боғланади; у бутун гапнинг қурилиши блан боғлиқ. Тобе' бўлак шу синтагмадаги етакчи сўзгагина боғлиқ бўлади. Тобе' сўзлар етакчи сўзсиз яшаёлмайди, лекин етакчининг яшаши тобе' элементга боғлиқ эмас.

Синтагмаланиш нуқтанинг фикрий—грамматик жиҳати блан боғланган ҳодисадир. Синтагма сўзлар комплексининг—синтактик комплекснинг семантик бутунлигини ифодалайди.

Синтагмаланишнинг ма'лум қонунлари бордир. Синтагма ҳосил қилиш аниқловчи блан аниқланмиш муносабатида (*Қизил байроқ ҳилпирамоқда каби*), фе'л кесимнинг равиш ҳоли блан бирикувида (*Болалар тез юрдилар каби*) ва бошқа шунинг каби ўринларда учрайди.

Синтагмадаги элементлар бирикиб, бир бутунлик ҳолига келганлигидан, гапдаги сўзларнинг қандай синтагмаланишини уларнинг ўринларини алмаштириб кўриш блан ҳам билиб бўлади: синтагмалар, қўлланиш хусусиятига, логик талабга қараб, эркин равишда кўчади, бир синтагманинг элементлари орасига бошқа синтагманинг элементи ажралиб кирмайди. Мисол учун *бизнинг завод йиллик планни ошириб бажарди* гапидаги синтагмаларнинг ўринларини алмаштириб кўрайлик: 1. *Бизнинг завод + йиллик планни + ошириб бажарди*. 2. *Йиллик планни + бизнинг завод + ошириб бажарди* ва бошқалар. Ше'рий асарларда бундан бошқа ўрин алмаштиришлар бўлади, лекин шунда ҳам синтагма одатда бутунлигича кўчади.

Синтагмаланишнинг фикрий — грамматик жиҳат блан боғлиқ бўлишини кўриб ўтдик. Синтагмаларга бўлишнинг ўзгариши одатда фикрнинг ҳам, грамматик ҳолатнинг ҳам бошқалигини кўрсатади: бир гап ўрнига қараб, турлича синтагмаланаолади. М а с а л а н: *бу машиначи Каримнинг отаси* (Бу ўринда керакли тиниш белгиси қўйилмай кўрсатилган, у белги қандай синтагмаланишга қараб қўйилади.)- 1. *Бу машиначи — Каримнинг отаси*. 2. *Бу — машиначи Каримнинг отаси*.

§ 24. Бир-бири блан семантик ва грамматик жиҳатдан боғланиб, бир бутунлик ташкил этган сўзлар бирликда сўз бирикмаси саналади. М а с а л а н: *ёз қушлари жанубдан тезгина учиб келдилар* гапда тўртта бирикма бор: *ёз қушлари, қушлар учиб келдилар, жанубдан учиб келдилар, тезгина учиб келдилар*.

Бирикма шу составдаги элементлардан англашилган ма'ноларнинг муносабатини ифодалайди, семантик ва грамматик бутунликни кўрсатади. Бирикма мустақил сўзларнинг муно-

сабатидан туғилади, кўмакчилар эса, ўз олдидаги мустақил сўз блан биргаликда бир элемент бўлади. Масалан: *у завқ блан куйлади*: 1. *У куйлади*, 2. *Завқ блан куйлади*.

Бирикманинг элементлари (масалан, аниқловчи ва аниқланмиш) ҳар жиҳатдан жуда зичланиб, бир сўз тусида бўлиши ҳам мумкин. Бундай вақтда унинг составидаги элементлар — сўзлар гапда айрим-айрим вазифани бажармайди, балки бутун бирикма бир вазифани бажаради, гапнинг бир бўлаги саналади. Бу бирикма бир сўз каби қаралади. Масалан: *темир йўл қурилди* (бир бирикма: *темир ва йўл* элементларининг иккаласи бирликда бир сўз ҳукмидадир). Бу лексик характердаги бирикмадир. Демак, бирикма икки хил: — лексик бирикма (*Совет ҳукумати, машина—трактор станцияси* каби) ва синтактик бирикма (*гудок товуши, пионерлар мажлиси* каби).

Бирикманинг составидаги элементларнинг боғланиши, синтактик алоқа турли грамматик воситалар блан ифодаланadi.

§ 25. Гапдаги сўзлар — гапнинг бўлаклари бир-бири блан синтактик муносабатда бўлади. Масалан: *пахтанинг гули*. (Бунда сўзлар аффикслар орқали боғланган.) Сўзларни бириктиришнинг йўллари ҳархил: синтактик алоқалар турли йўллар блан ифодаланadi. Масалан: *қаламда ёзди* (сўзларнинг алоқаси синтетик йўл блан ифодаланган) — *қалам блан ёзди* (алоқа аналитик йўл блан ифодаланган).

§ 26. Синтактик муносабатларни ифодалашнинг асосий йўллари тўрт хил бўлади: сўз формалари орқали ифодалаш, ёрдамчи сўзлар орқали ифодалаш, сўзлар тартиби орқали ифодалаш ва интонация орқали ифодалаш. Энди буларнинг ҳарбирини айрим-айрим қараб чиқамиз.

§ 27. *Сўз формалари*. Синтактик формалар бир сўзнинг бошқа сўз блан боғланишини, умуман алоқаларни ифодалашдаги грамматик воситаларнинг энг активларидандир. Масалан: *Сен клубга бординг* (*сен бординг: -ди, -нг* қўшимчаси, *клубга бординг: -га* қўшимчаси). Бу формалар ма'лум ма'нони ифодалайди: „Қўлланиши ва функцияси ма'нодан ташқари билинадиган форма йўқдир“. (А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, I—II, Харьков, бет 52).

Синтактик алоқаларни ифодалашда хизмат этадиган элементлар эгалик қўшимчалари, турловчилар (келишиклар) ва тусловчилардир.

Эгалик қўшимчалари қарашлилик билдирадиган бирикмалар, аниқловчи группалар ҳосил этишда хизмат қилади: *сининг дафтарингиз* каби.

Келишиклар отнинг иккинчи сўз (асосан фе'л) блан бўлган муносабатини ифодалайди (*кинога бордим, кинода кўрдим, уйга келдик, уйдан келдик* каби); шу элементлар

орасидаги муносабатнинг характериға қараб отнинг формаси ўзгаради.

Тусловчилар бажаручи блан бўлган муносабатни, шахс-сон, замон ма'ноларини билдириб, шу элементнинг ўз ҳоким сўзига боғланишида хизмат қилади (*Сен айтдинг* каби).

Сўз формалари орқали, юқоридаги мисоллардан кўриниб-турганидек, от блан от (субстантив характердаги олмош ҳам), от блан фе'л боғланади. Бу асосий ҳолатдир.

§ 28. *Ёрдамчи сўзлар*. Синтактик алоқаларни ифодалашда қўлланадиган ёрдамчилар кўмакчи, боғловчи ва боғламалардир.

Кўмакчилар отнинг иккинчи сўзга (асосан фе'лга) тутатишини кўрсатади. Кўмакчилар синтактик функцияси жиҳатидан келишиқ қўшимчалари кабидир. Улар ба'зан келишиқ қўшимчаси блан бирликда келади (*Марраға қадар бир текисда югуриб борди* каби), ба'зан келишиқ қўшимчасининг ўрнида, унинг эквиваленти бўлиб келади (*қалам блан (қаламда) ёзди* каби).

Боғловчилар сўзларнинг, бирикмаларнинг ва гапларнинг муносабатларини ифодалайди (*чинор блан қайрағоч, ўқиди ва ёзди, ўқиди, броқ ёзмади* каби).

Боғлама эға ва кесимнинг бирикишида шахс-сон, замон ма'ноларини ифодалашда хизмат қиладиган ёрдамчидир. У одатда шу ма'ноларни ўзича кўрсатаолмайдиган, шуларни ифодаловчи формаларға эға бўлмаган сўзлар блан бирликда келади (*Биз студент бўлдик. У тикучи эди. Сен овға чиқишға тайёр бўлдинг* каби). Демак, боғлама отли гапларда эға блан кесимнинг бирикишини ифодалайди. Боғлама ифодаланмаганда, ҳозирги замон ма'носи, умумлик англашилиб туради. (*Болға — асбоб* каби).

§ 29. *Сўзлар тартиби*. Бугунги ўзбек тилида сўзлар тартиби, асосан, грамматик ҳолатни ўзгартираолмайди: гапдаги бўлақларнинг ўрни ўзгариши блан уларнинг синтактик рольлари аввалгича қолаверади (Масалан: *сен музейға борасанми? — Музейға сен борасанми? — Борасанми сен музейға? — Борасанми музейға сен? — Музейға борасанми сен?*). Буларда тартибнинг грамматик ҳолатға та'сир этаолмаганлигининг сабаби ўндаги сўзларнинг ўз синтактик функциясини кўрсатиб туручи морфологик кўрсаткичларға эға бўлишидир. (Бундаги тартиб ўзгаришлари синтактик ҳолатға та'сир қилмаса ҳам, фикрға бир даража та'сир кўрсатаолади.) Сўзнинг синтактик функцияси махсус кўрсаткичлар блан ифодаланмаганда, тартиб бош рольни уйнайди: бунда сўзнинг гапдаги роли тартиб орқали белгиланади, тартиб ўзгарса, фикр блан бирға, синтактик ҳолат ҳам ўзгаради. Бу ҳолиса — тартибнинг грамматик роли ўзбек тилида ба'зи ўринларда

ураб қолади. Мисол учун Октябрь революциясидан аввалги фольклордан олинган қуйидаги мисра'ларни қараб чиқайлик: *золим подшо қўймади, меҳнаткашни қийнади. Эҳ, йигит излади қиз, севган ёрин топмади.*

Бунда тартибнинг грамматик роли: 1. *Золим подшо* (аниқловчи + аниқланмиш) — *подшо* — *золим* (изоҳланмиш + изоҳловчи). 2. *Йигит қиз излади* (*йигит* — эга, *қиз* — тўлдиручи) — *қиз йигит излади* (*қиз* — эга, *йигит* — тўлдиручи). Яна чоғиштиринг: *ёш бола* (аниқловчи + аниқланмиш) — *болас ёш* (эга + кесим).

Тартиб жуда умумий восита бўлиб, сўз морфологик жиҳатдан шаклланганда, у ма'лум даражада пассив роль ўйнайди, ёрдамчи белги бўлади.

§ 30. *Интонация*. Интонация ҳам турли синтактик алоқаларни ифодалашда хизмат қилади. У гапдаги бўлақларнинг, группаларнинг, бирикмаларнинг, айрим гапларнинг турли муносабатларини ифодалайди; гапнинг мазмунини, турини кўрсатади. Интонациянинг тури жуда кўпдир (нутқдаги ҳархил паузалар ҳам шунга киради). У ҳар гал, фикрий-грамматик хусусиятга, айтилаётган фикрнинг оттенкасига қараб, айрим тус олади.

Интонация орқали гапдаги, сўзлар группасидаги синтактик бўлиниш, элементларнинг ўзаро қандай боғланганлиги ифодаланади. Бирор группада интонацион ўзгариш бўлар экан, бу одатда синтактик бўлинишнинг, фикрнинг бошқалигини кўрсатади. Масалан: (қисқа паузани вертикал чизиқ блан кўрсатамиз): 1. *Катта мевали | дарахт* (меваси катта) — *катта | мевали дарахт* (дарахт катта). 2. *Қалин муқавали | китоб* (муқаваси қалин) — *қалин | муқавали китоб* (китобнинг ўзи қалин). 3. *учта болали | хотин* (учта болага эга бўлган бир хотин) — *учта | болали хотин* (болага эга бўлган учта хотин).

Санаш интонацияси бирхил бўлақларнинг алоқасини ифодалайди. Масалан: *олма, ўрик гуллади*.

Бирикмаларнинг шарт, қарама-қаршилик, сабаб каби ма'нолари, боғланишлари ҳам ўз махсус интонациясига эга. Мисоллар: *кундузи иссиқ—кечаси совуқ*. (Қарама-қаршилик: „Кундузи иссиқ, лекин кечаси совуқ“ ма'носида). *Тонг отди—мен кетдим*. (Ишнинг бўлишида одатдагидан кўра тезлик: „Тонг отиши блан мен кетдим“ ма'носида). *Сен кел—у боради*. (Шарт: „Сен келсанг, у боради“ ма'носида). *Кеча бораолмадим; уйга меҳмонлар келиб қолди*. (Сабаб: „Кеча бораолмадим, чунки уйга меҳмонлар келиб қолди“ ма'носида) ва бошқалар.

§ 31. Юқоридаги муносабатлар интонациядан бошқа грамматик восита — боғловчи блан ифодаланганда, интонация

матик алоқа икки турлидир (сўз бирикмаси икки йўл блан тузилади): тенг ланиш ва эргашиш — тобе'ланиш (шунга қараб сўз бирикмаси ҳам икки хил бўлади: тенг сўзли бирикма ва эргашли бирикма). Масалан: *пахталар очилди ва терилди*. Бунда: 1. Тенг ланиш: *очилди ва терилди*, 2. Эргашиш: *пахталар терилди*.

§ 34. Биринчи боғланиш тенг элементларнинг муносабатини ифодалайди: бирикмадаги бўлақлар баробар, тенг бўлади, булар орасида тобе'лик бўлмайди. Масалан: *урик ва бодом*. *Уқиди, броқ ёзмади*. *Карим блан Содиқ...* Тенг ланиш йўли блан боғланиш натижасида тенг сўзли бирикма туғилади. Бу бирикманинг элементларида тобе'лик бўлмаганлигидан, уларда бир-бирини аниқлаш ҳодисаси ҳам бўлмайди; кўпинча унинг составидаги элементларнинг ўрнини олмоштириш ҳам мумкин. Бундан одатда фикрий ва грамматик ўзгариш туғилмайди (*мусича ва каптар — каптар ва мусича*). Улар иккиси ё бошқа бир бўлақни аниқлайди (айрим-айрим), ё бошқа бир бўлақ томонидан аниқланади (бир элементнинггина аниқловчили бўлиши, ё унинг ҳаммасига умумий бўлган бир аниқловчининг қўлланиши каби ҳодисалар ҳам бор. Булар гапнинг уюшиқ бўлақлари баҳсида сўзланади). Масалан: 1. *Қалам ва дафтар олди*. (Ҳар икки элемент кесимни аниқлайди: *қалам олди, дафтар олди*.) 2. *Урик ва бодом гуллади*. (Ҳар икки элемент кесим томонидан аниқланади: *урик гуллади, бодом гуллади*).

Демак, бошқа сўзлар блан синтактик муносабатларда буларнинг тенглиги яна ҳам очиқ кўринади. Тенг ланишда ўша составдаги элементлар одатда бирхил сўзлар бўлади.

§ 35. Иккинчи боғланиш тенг бўлмаган — бири ҳоким, бири тобе' бўлган элементларнинг муносабатини ифодалайди. Бу боғланиш натижасида эргашли бирикма туғилади. Бунда шу группдаги элементларнинг бири иккинчисини аниқлайди. Бундаги аниқлаш учун хизмат этаётган элемент (эргаш сўз) тобе' бўлиб, аниқланаётган элемент (бош сўз) ҳокимдир. Бу ҳоким сўз шу бирикманинг асоси саналади. Бу бирикманинг составидаги элементларнинг ўрнини доим эркин равишда олмоштириб бўлмайди: улар фикрий ва грамматик жиҳатдан ўзгариб кетиши ҳам мумкин (*ёш бола — бола ёш* каби).

Бирикмадаги элементларнинг ҳоким-тобе'лиги шу қўшилишнинг характеридан билиниб туради. Кўпинча элементнинг тобе' эканлигини кўрсатучи белгилар ҳам бўлади (масалан, келишиқ кўшимчалари): *мактабга кетди*. *Қаламда ёзди* каби.

одатда ўзининг ҳал қилучилик ролини йўқотади. (*Кеча бо-
раолмадим, чунки зарур иш чиқиб қолди* каби.) Интонация
биринчи ўринда бўлганда, бир боғланишнинг ўзи оҳангни
ўзгартиш йўли блан элементлар орасидаги ҳархил фикрий
муносабатларнинг турли кўринишларини акс эттириши мум-
кин. Масалан: *у келди, мен кетдим*. (Санаш: *у келди ва
мен кетдим*). — *У келди — мен кетдим*. (Сабаб: *у келгани
учун, мен кетдим*) — *У келди — мен кетдим*. (Икки ишнинг
бўлишида орадаги вақтнинг одатдагидан қисқалиги: *У ке-
лиши бланок, мен кетдим*) ва бошқалар. Бундай интонация
қўшма гапдаги элементларнинг фикрий — грамматик муноса-
батини белгилашда, эргаш гапларнинг турини аниқлашда
жуда катта роль ўйнайди. (Бу ҳақда „Қўшма гап“ баҳсида
сўзланади.)

Айрим ўринларда сўзларни боғлаш вазифасини интона-
циянинг ўзигина бажаради (буни юқорида қисман кўрдик).
Боғланиш бошқа усул блан бўлганда, масалан, аффикслар
блан ифодаланганда, интонация ёрдамчи рольда бўлади.

§ 32. Бир синтактик муносабатнинг турли йўллар блан
ифодаланиши ҳам мумкин. М а с а л а н: синтактик жиҳатдан
бирхил бўлган бўлақларнинг муносабати санаш интонацияси
блан ифодаланганидек, боғловчи блан ифодаланиши ҳам мум-
кин (*олма, ўрик — олма ва ўрик*); восита ма'носини англа-
ган бошқарув муносабати келишиқ формаси блан ифодалана-
олганидек, кўмакчи ёрдами блан ҳам ифодаланаолади (*Теле-
фонда гаплашди — телефон орқали гаплашди*); жўналиш,
хослаш, сабаб каби ма'ноларни ифодаловчи алоқалар ҳам
шундай (*мактабга кетди — мактаб сари кетди. Салима
шу доридан тузалди. — Салима шу дори сабабли тузалди.
Ўйинчоқни укасига олди — ўйинчоқни укаси учун олди*).
Сабаб ма'носидаги муносабат айрим интонациянинг ўзи блан
ҳам, боғловчи ортирилган ҳолат блан ҳам ифодаланади.
(*Салим узоққа чопаолмади: биров тоби қочган эди — Са-
лима узоққа чопаолмади, чунки биров тоби қочган эди*);
икки отнинг аниқловчилик муносабати махсус қўшимча блан
ифодаланаолганидек, фақат тартиб блан ҳам белгиланаола-
ди (*пахта плани — пахта план, бугдой нони — бугдой нон*)
ва бошқалар. Бу ифодалар қўлланишда ўрни блан бир-бири-
дан фарқ қилади ҳам.

Сўз формалари ва ёрдамчилар гапнинг ичидаги икки эле-
ментнинг муносабатини кўрсатади; тартиб ва интонация ик-
ки бўлақ орасидагина учрамайди, балки гапдаги ҳамма сўз-
ларга ёйилади, бутун гапда иштирок қилади.

§ 33. *Грамматик алоқанинг турлари*. Сўз бирикмасининг
составида одатда икки элемент бўлишини кўриб ўтдик. Бу
элементларнинг — сўзларнинг орасидаги боғланиш — грам-

Элементларнинг ҳоким — тобе'лигини билдиручи формаль кўрсаткичларнинг доим бўлиши шарт эмас. Морфологик кўрсаткичлар бўлмаганда ҳам, бу тобе'лик умумий грамматик ҳолатдан, боғланишнинг характеридан, тартибдан, интонациядан билиниб туради. Масалан: 1. *Темирчи Карим* (тобе' + ҳоким — қайси Карим?) — *Карим темирчи* (тобе' + ҳоким — қайси темирчи?). 2. *Айтган ким?* (ҳоким + тобе') — *ким айтган?* (ҳоким + тобе'). Махсус интонация билан айтиш натижасида сўнги мисолдаги ҳолат (ҳоким + тобе') бунинг аксига айланиши ҳам мумкин (тобе' + ҳоким).

Тобе'ликнинг формаль белгилари бўлганда — ҳар икки бўлақ формаль ҳокимлик формасида бўлмаганда, грамматик ҳолатлари позиция билан тайин этилмаганда, тартиб бу ҳолатга та'сир этолмайди, стилистик роль ўйнайди.

§ 36. Санаш интонациясига эга бўлган бирикмалар тенгланиш йўли билан тузилган (тенг сўзли) бирикма саналади. Санаш интонацияси бу бирикмадаги элементларнинг тенглик белгисидир. Бу ўринда тенг боғловчиларнинг қўлланиши ҳам мумкин. Демак, тенглик икки йўл билан ифодаланади: 1. Санаш интонацияси билан, 2. Тенг боғловчи билан. Кўмакчилар билан келган сўзларнинг боғланиши эргашиш — тобе'ланиш бўлади (эргашли бирикма). Бу кўмакчилар ўзи билан бирга келган мустақил сўзнинг тобе'лик белгисидир (келишик қўшимчалари каби).

Тобе' ва ҳоким сўзларнинг ма'лум тартиби бордир: эргаш сўз бош сўздан аввал келади (ёлғиз эга ва кесимнинг тартибигина бундан мустаснодир). Тобе'ликнинг формал кўрсаткичлари бўлмаганда, тартиб ҳоким — тобе'ликнинг асосий белгиси бўлади; бундай кўрсаткич бўлганда, у ўз кучини йўқотади. (Буни юқорида кўриб ўтган эдик.)

Тенгланиш йўли билан тузиладиган бирикмалар: 1. Уюшиқ бўлақлар муносабати (боғланган қўшма гапдаги элементлар ҳам тенгланиш йўли билан бирикади). 2. *Карима = опам* (келди) типидagi изоҳловчи ва изоҳланмиш муносабати. Булардан бошқа бирикмалардаги боғланиш тобе'ланишдир (эга ва кесим, тўлдиручи ва кесим, ҳол ва кесим, аниқловчи ва аниқланмиш).

§ 37. *Тобе'ланишнинг турлари.* Эргашиш йўли билан боғланиш, сўзлар орасидаги грамматик алоқанинг характерига қараб, уч хил бўлади: *мослашув, бошқарув, битишув.* Энди буларнинг ҳарбирини айрим-айрим кўрамир.

§ 38. *Мослашув.* Бунда боғланган ҳар икки сўз бири-бирига мосланиб юради: улардан бирининг ўзгариши билан, бошқаси ҳам ўзгариб, шунга тўғри келадиган формага ўтади. Бундай боғланишда тобе' сўз ҳоким сўзга мослашади: ўз шаклланишини унга баробарлаштиради. Масалан: 1. *Биз*

бордик. Сен бординг. 2. Бизнинг мактабимиз, сенинг дафтаринг.

Эга блан кесим, қаратқич блан қаралмиш мослашув йўли блан боғланган элементлардир.

Э С Л А Т М А; Гапнинг кесими учинчи шахсни кўрсатучи фе'лдан бўлганда, ҳоким сўз (эга) кўплик бўлганда ҳам кесим бирлик ҳолатида жасолади. (Бу ҳақда бош бўлақлар баҳсида сўзланади).

Мослашув ҳаракат, белги ё предметнинг қайси предметга тегишли эканлигини кўрсатади.

§ 39. Бошқарув. Бундай боғланишда бир сўз бошқа сўзнинг талаби блан формасини ўзгартиради: ҳоким сўзга қараб тобе' сўз ма'лум формага киради. Масалан: *мактабга борди. Уйдан келди.* Демак, бунда бирикманинг ма'носига қараб, эргаш сўз ма'лум кел шик формасини олади. Лекин бунда ҳоким сўзнинг қандай формада бўлиши бошқарув учун аҳамиятсиздир. Бу хусусият блан бошқарув алоқаси мослашувдан ажралади: мослашувда тобе' сўз ўз формасини ҳоким сўзнинг формаси блан бирхил тусга киритади. Бошқарувда бу ҳол йўқ. Бу боғланишда ҳоким бўлак бошқаручи саналиб, тобе' бўлак бошқарилучи саналади. Бошқаручилик ролини фе'ллар (равншдош, сифатдош ҳам) бажараолганидек, ба'зан сифатлар ҳам бажаради; шунга кўра, бошқаручи сўзнинг турига қараб, бошқарув, асосан, иккига бўлинади: 1. Фе'л бошқаруви (ҳоким сўз фе'лдан бўлади). Мисоллар: *Тўлди бугдой, шוליга бирмунча омбор пахтадин* (ашуладан). *Бу перо пўлатдан ишланган. Каримга мукофот берилди.* 2. Сифат бошқаруви (ҳоким сўз сифатдан бўлади). Мисоллар: *асал қантдан ширин* (мақол). *Отдан баланд, итдан паст* (топишмоқ: эгар). *Ючка сув блан тўла.*

Бошқарув, асосан, ҳаракат блан объект муносабатини ифода қилади.

Бошқарув отнинг ёки от вазифасидаги сўзнинг бошқа бирор сўзга — фе'лга ёки сифатга эргашиш йўли блан боғланувини кўрсатади.

Бошқарув тўғри бошқарув ҳолатида (келишкли бошқарув) бўлаолганидек, воситали бошқарув (кўмакчили бошқарув) тусида ҳам бўлаолади. Келишлик қўшимчалари ва кўмакчилар бошқарилучи сўзнинг иккинчи элементга боғланувини кўрсатучи грамматик белгилардир.

§ 40. Битишув. Бундай боғланишда бириккан сўзлардан бирининг грамматик ўзгариши иккинчисига боғлиқ бўлмайди. Уларнинг ўзаро алоқаси тартиб ва интонация орқали ифодаланади. Битишувда боғланишнинг — тобе'ланишнинг морфологик кўрсаткичлари бўлмаса ҳам (мослашув ва бошқарувда бундай белгилар мавжуд), бу ҳодиса бошқа воси-

талар орқали ифодаланган бўлади. Демак, битишув шаклланмаган сўзнинг бошқа бирор сўзга тобе'ланиб боғланишидир.

Битишучи бирикмалар:

1) Равиш+фе'л. Масалан: *докладчи секин сўзлади.*

2) Равишдош+фе'л. Масалан: *қуёш қизариб чиқди.*

3) Сифат (сифатловчи вазифасида келадиган бошқа сўзлар ҳам: равиш, олмош, сон ва бошқалар)+от. (сифатланиш). Масалан: *қизил байроқ, бу бино, кўп китоб каби.* Бу бирикиш ба'зан от+от формасида ҳам бўлади. Масалан: *анор юз, шиша осмон, марварид тиш* каби.

Бу типдаги боғланишларда от ва фе'л ҳоким бўлади.

§ 41. Битишувда элементларнинг ҳоким—тобе'лик ҳолати асосан тартиб орқали белгиланади (тобе' элемент+ҳоким элемент). Масалан: *У тез юрди* гапидаги битишув муносабатида тобе' сўзни ҳоким сўздан ажратиб бўлмайди (орага у сўзини киритиб бўлмайди). Демак, бу битишувда тартиб бош рольни ўйнайди. (Мослашув ва бошқарувда бундай эмас: уларда тобе'ланишнинг морфологик белгилари бўлганлигидан, тартиб деярлик эркиндир, иккинчи ўриндир). Ба'зан битишувда ҳам тартиб иккинчи ўринга тушиб қолиши мумкин. Масалан: *мажлис кечқурун бўлади.* (Бунда тартибнинг ҳам роли бор: *кечқурун+бўлади.*)—*Кечқурун мажлис бўлади.* (Бунда тартиб ўзининг аввалги ролини йўқотган, лекин шунда ҳам, тобе' элемент ўз ҳоким сўздан ажралган бўлса ҳам, фикрий—грамматик хусусиятга кўра, у блан битишув муносабатини сақлаб туради. Бунда ма'но бош рольни ўйнайди).

§ 42. Келишик қўшимчасини олган ба'зи сўзлар бошқарув хусусиятини тўла кўрсатаолмайди. Масалан: *мактабда ўқийди.*—*Тезда қайтиб келди.* Бундаги *мактабда* сўзи бошқарувнинг бутун ҳолатларини кўрсатади (ҳамма келишик блан турланаолучи от), *тезда* сўзи бундай хусусиятга эга эмас (у фақат ўрин ва чиқиш келишиклари доирасидагина турланаолади; бунда келишикнинг функцияси жуда кучсизланган: энди унинг бўлиши шарт эмас: *тезда кел—тезкел* каби). Демак, *чиндан, тезда, олга* каби сўзлар ма'лум келишик формалари блан „қотиб қолган“, буларда бошқарув „ўлгандир“. Булар шу ҳолида равиш саналучи—равишга кўчган сўзлардир. Бундай боғланиш туғилиш жиҳатидан—тарихан— бошқарув бўлса ҳам, бугунги хусусиятларига кўра битишув саналади.

§ 43. Гапнинг асосини тобе'ланиш ташкил қилади, бусиз гап майдонга келмайди (гапнинг асоси бўлган эга ва кесимни олар эканмиз, буларнинг ҳам ўзаро алоқаси тобе'ланиш

йўли блан бўлади). Демак, гап қуриш учун тенгланишнинг оўлиши шарт эмас.

§ 44. Тобе'ланиш муносабатининг ҳархил бўлишини кўрдик. Бу муносабатларнинг турлича бўлишига қараб, бундай қўшилишлар натижасида туғилган бирикмалар ҳам ҳархил бўлади. Бу бирикмалардан ба'зи бири ҳукми ифодалайди (гап туғдиради), ба'зилари ўзича гап ҳосил қилиш хусусиятига эга эмас. (Булар гапнинг бирор қисмини ташкил қилади). Буларнинг биринчиси предикатив бирикма, иккинчиси предикатив бўлмаган бирикма саналади.

Тобе'ланиш муносабати орқали туғиладиган бирикмалар тўрт хил: предикатив бирикма, атрибутив бирикма, объект-ли бирикма ва релятив бирикма.

Предикатив бирикма (латинча предикат сўздан, кесим ма'носида). Предикатив муносабат натижасида туғилган бирикма ўзида эга ва кесим алоқасини акс эттиради. Бу кесимлиликни келтириб чиқаради, гапни туғдиради. Бунда абсолют ҳоким сўз ўз тобе' сўзи блан алоқага киришиб, иккиси бир бўлиб, ҳоким бирикмави ҳосил қилади. Бу бирикма гапнинг асосидир, бусиз гап бўлмайди. Предикатив бирикманинг элементлари одатда мослашув йўли блан боғланади.

Атрибутив бирикма (латинча атрибутив сўздан, белги ма'носида). Бу аниқловчилик муносабати орқали туғилган бирикмадир. (Предикативлик йўли блан аниқлаш бунга кирмайди: бундай белги ҳукм йўли блан билдирилади, атрибутив муносабатда эса, предметнинг белгиси ўзига қўшиб, бир мураккаб тасаввур ҳолида берилади). Демак, бу бирикма аниқловчи ва аниқланмишдан туғилади. Атрибутив бирикманинг материал жиҳатдан кўринишлари: 1. сифат + от, 2. от + от.

Объект-ли бирикма (латинча объект сўздан, предмет—нарсаси ма'носида). Бунга бошқарув йўли блан боғланиш натижасида туғилган бирикмалар киради. Бунда тобе' элементнинг ҳоким сўзга муносабати келишиқ қўшимчалари ва кўмакчилар ёрдами блан ифодаланади. Булар тобе' ҳолатдаги предмет объектнинг ўз ҳоким элементи блан бўлган муносабатини кўрсатади. Бу бирикманинг материал жиҳатдан кўринишлари: 1 от + фе'л, 2. от + сифат.

Релятив бирикма (латинча муносабат, нисбат ма'носидаги сўздан). Бунга тобе' сўзнинг ҳоким элементга—фе'лга битишув йўли блан боғланиши натижасида туғилган бирикмалар киради. Бу ҳаракат ва унинг белгиси ма'носини, шуларнинг муносабатини ифодалайди. Бу бирикманинг материал жиҳатдан кўринишлари: 1. равиш + фе'л, 2. равишдош + фе'л, 3. от + фе'л (ба'зан).

§ 45. Бир сўзнинг иккинчи бир элементни аниқлаши ба'зан мураккаброқ бўлади. Масалан, тенгланиш йўли билан тузилган бирикма бутунлигича бошқа бир элемент билан эргашиш алоқасига киришган бўлиши мумкин: *Волга ва Днепр дар'ёлари* (*Волга+Днепр*—тенгланиш, *Волга ва Днепр+дар'ёлари*—тобе'ланиш). Бундай мураккаб боғланишнинг турли кўринишлари бордир.

Бир элемент бутун бир бирикмани аниқлаши мумкин. Бундай вақтда ҳоким элементнинг ўзи аслан бирикмадан туғилган бўлади, у аслда ўз ичида ҳоким—тобе'лик ҳолатини кўрсатади. Масалан: 1. *Чиройли олтин соат* (*чиройли*—тобе', *олтин соат*—ҳоким; кейингиси ўз ичида: *олтин*—тобе', *соат*—ҳоким). 2. *Тоза шол рўмол* (*тоза*—тобе', *шол рўмол*—ҳоким. Кейингиси ўз ичида: *шол*—тобе', *рўмол*—ҳоким). Бундай ўринларда биринчи элементга (*чиройли*, *тоза*) нисбатан кейингиси (*олтин соат*, *шол рўмол*) бир бутун, ажралмас деб қаралади.

Ба'зан бунинг акси бўлиши ҳам мумкин: бу ҳолда тобе' томоннинг ўзи аслан бирикмадан туғилган бўлиб, ўз ичида ҳоким, тобе' элементларни сақлайди ва булар иккиси бирликда сўнгги бўлакка тобе'ланади. Масалан: 1. *Баланд буйли йигит* (*баланд* (тобе')+*буй* (ҳоким) *ли*—тобе', *йигит*—ҳоким). 2. *Кўп болали аёл* (*кўп* (тобе')+*бола* (ҳоким) *ли*—тобе', *аёл*—ҳоким). 3. *Ипак кўйлакли қиз* (*ипак* (тобе')+*кўйлак* (ҳоким) *ли*—тобе', *қиз*—ҳоким).

Ба'зан ҳар икки томоннинг ҳам ўз ичида яна шундай бўлаклари бўлиши мумкин: бундай вақтларда икки элементдан иборат бўлган ўша бирикмаларнинг ўзи бир-бири билан аниқловчилик алоқасига киришади. Масалан, тенгланиш йўли билан тузилган бирикма бутунлигича бошқа бир элемент билан эргашиш алоқасига киришган бўлиши мумкин: *Волга ва Днепр дар'ёлари* (*Волга+Днепр*—тенгланиш, *Волга ва Днепр+дар'ёлари*—тобе'ланиш). Бундай мураккаб боғланишнинг турли кўринишлари бордир. Масалан: 1. *Баланд буйли ёш йигит* (*баланд* (тобе')+*буй* (ҳоким) *ли*—тобе', *ёш* (тобе')+*йигит* (ҳоким)—ҳоким). 2. *Олма гулли шол рўмол* [*олма* (тобе') *гул* (ҳоким) *ли*—тобе', *шол* (тобе')×*рўмол* (ҳоким—ҳоким)]. 3. *Ипак кўйлакли ёш қиз* [*ипак* (тобе')+*кўйлак* (ҳоким) *ли*—тобе', *ёш* (тобе')+*қиз* (ҳоким)—ҳоким)].

§ 46. Иккидан ортиқ сўздан иборат бўлган сўз бирикмасида (тобе'ланишда) бир абсолют (мутлақ) ҳоким, бир абсолют тобе' сўз бўлади (ўрни билан ортиқ ҳам бўлаолади); бундан ташқари, ҳам ҳокимлик, ҳам тобе'лик ҳолатидаги сўзлар ҳам бўлаолади. Бу тобе'лик ва ҳокимлик нисбий бўлади. Масалан: *ёш йигит баҳор ҳашаротларининг*

коллекциясини келтирди. Бунда: *йигит*—абсолют ҳоким (ҳечқандай тобе'ликка эга эмас), *келтирди*—*йигит* га нисбатан тобе', *коллекция* га нисбатан—ҳоким; *коллекция*—*келтирди* га нисбатан тобе', *ҳашоратларга* нисбатан—ҳоким; *ҳашоратлар*—*коллекция* га нисбатан тобе', *баҳор* га нисбатан—ҳоким, *ёш*—абсолют тобе', (ҳокимликка эга эмас), *баҳор*—бу ҳам абсолют тобе'.

Бу оддий кетма-кет эргашувдаги ҳолатдир. Эргаштириш-тобе' этиш ҳолатлари жуда мураккаб бўлиши ҳам мумкин: бир сўзнинг бирнеча сўзни эргаштираолиши, у эргаш сўзларнинг яна бошқа бирнеча сўзларни эргаштириши ҳам мумкин; шунингдек, боғланишда кетма-кет эргашув, тенг эргашув ҳолатлари бўлганидек, у тенг элементларнинг ўз эргаш сўзларига эга бўлиши, ўзaro тенг боғланиш ҳолатлари ҳам бўлиши мумкин. Мисоллар: 1. *Салима Пушкиннинг катта расмини бугун ишлаш орзусини ўз ўртоғига завқланиб айтди*: 1. *Салима* (ҳоким)+*айтди* (тобе') 2. *Пушкиннинг* (тобе')+*расми* (ҳоким). 3. *Катта* (тобе')+*расм* (ҳоким). 4. *Расмини* (тобе')+*ишлаш* (ҳоким), 5. *Бугун* (тобе')+*ишлаш* (ҳоким), 6. *Ишлаш* (тобе')+*орзуси* (ҳоким). 7. *орзусини* (тобе')+*айтди* (ҳоким), 8. *Ўз* (тобе')+*ўртоғи* (ҳоким), 9. *Ўртоғига* (тобе')+*айтди* (ҳоким). 10. *Завқланиб* (тобе') |*айтди* (ҳоким).

2. *Юмшоқ, майин шамоллар садаларнинг кум-кўк япроқлари блан, майсалар блан ўйнашмоқда*: *шамоллар* (ҳоким)+*ўйнашмоқда* (тобе'), *юмшоқ* (тобе'),+*шамол* (ҳоким), *майин* (тобе')+*шамол* (ҳоким), *юмшоқ*+*майин*—тенг боғланув, *юмшоқ*+*майин*+*шамоллар*—тенг эргашув, *кўм-кўк* (тобе')+*япроқлар* (ҳоким), *садаларнинг* (тобе')+*япроқлари* (ҳоким), *садаларнинг*+*кўм-кўк*+*япроқлари*—тенг эргашув, *япроқлари блан* (тобе')+*ўйнашмоқда* (ҳоким) *майсалар блан* (тобе')+*ўйнашмоқда* (ҳоким), *япроқлар*+*майсалар*—тенг боғланув, *япроқлар блан*+*майсалар блан*+*ўйнашмоқда*—тенг эргашув.

3. *Мард йигитлар, қувноқ қизлар ва шўх болалар тонгда боғчаларда, майдонларда ўйнамоқдалар*: *йигитлар* (ҳоким)+*ўйнамоқдалар* (тобе'), *мард* (тобе')+*йигитлар* (ҳоким), *қувноқ* (тобе')+*қизлар* (ҳоким), *шўх* (тобе')+*болалар* (ҳоким), *йигитлар*+*қизлар*—тенг боғланув, *қизлар* |*болалар*—тенг боғланув, *тонгда* (тобе')+*ўйнамоқдалар* (ҳоким), *боғчаларда* (тобе')+*ўйнамоқдалар* (ҳоким), *майдонларда* (тобе')+*ўйнамоқдалар* (ҳоким), *тонгда*+*боғчаларда* |*ўйнамоқдалар*—тенг эргашув, *тонгда*+*майдонларда* |*ўйнамоқдалар*—тенг эргашув, *боғчалар*+*майдонлар*—тенг боғланув, *боғчаларда*+*майдонларда*+*ўйнамоқдалар*—тенг эргашув.

СОДДА ГАП

ГАПНИНГ БЎЛАКЛАРИ

§ 47 Гаплаги бўлақлар фикрий-грамматик томовларига кўра икки тури бўлади: бош бўлақлар ва иккинчи даражали бўлақлар.

Икки составли гаплардаги ҳарбир составнинг ҳоким сўзлари бирликда гапнинг бош бўлақларини ташкил этади. Бу сўзлар эга блан кесимдир. Эга ўз составидаги сўзларга ҳоким (шу составнинг бош сўзи) бўлганидек, кесимнинг устидан ҳам ҳокимдир. Кесим эгага нисбатан тобе', ўз составидаги сўзларга нисбатан ҳокимдир (шу составнинг бош сўзи). Мисол кўрайлик: *Қуёшнинг ўткир нурлари оппоқ қорларни эритмоқда.* Эга состави—*қуёшнинг ўткир нурлари*; кесим состави—*оппоқ қорларни эритмоқда*. Бундаги нурлар элементи (эга) *қуёш, ўткир* бўлақларига ва шунингдек, *эритмоқда* элементига ҳам ҳоким: *эритмоқда* бўлаги (кесим) *қорлар* бўлагига ҳокимдир; *оппоқ* сўзи шу кейинги бўлақка эргашгандир.

Гапнинг бу составлари фикрий-грамматик хусусиятлардан билиниб туриш блан бирга, оғзаки нутқимизда махсус айиручи пауза ёрдами блан ажралиб туради. Бу ажратучи пауза ўрнининг ўзгарганлиги гап составининг ҳам, фикрий ва грамматик ҳолатининг ҳам бошқача тус олганлигини кўрсатади. Масалан: 1. *Ҳалиги орден таққан /қизини чақирди.* 2. *Ҳалиги/ орден таққан қизини чақирди* 3. *Ҳалиги орден таққан қизини чақирди.*

Биринчи гапда: эга состави—*ҳалиги орден таққан*, кесим состави—*қизини чақирди*. Ма'носи: *ҳалиги орден таққан одам, ўз қизини чақирди*. Иккинчи гапда: эга состави—*ҳалиги*, кесим состави—*орден таққан қизини чақирди*. Ма'носи: *ҳалиги одам орден таққан қизини чақирди*. (Биринчи гапда чақиручи одам орден таққан эди, иккинчи гапда қиз орден таққандир.) Учунчи гапда: эга состави ифодаланмаган, шунга кўра бунда составни ажратучи махсус пауза йўқ.

Иккинчи даражали бўлақлар икки составнинг ҳоким сўзларидан бошқа сўзларидир.

Юқоридаги гапнинг бўлақлари орасидаги боғланишни ундаги ҳоким-тобе'ликни текшириб кўрайлик:

<p style="text-align: center;">Қуёшнинг ўткир нурлари Эга состави</p>	<p style="text-align: center;">оппоқ қорларни эритмоқда кесим состави</p>
---	---

Кўринадики, гапнинг бўлақлари—гапнинг составидаги элементлар ма'лум грамматик қоидалар асосида бир-бири блан

боғланиб, турли синтактик группаларни, бирикмаларни ташкил қилади. Ундаги элементларнинг ҳолати, позицияси турлича бўлади.

§ 48. Грамматик бўлақлар блачлогик бўлақлар бир-биридан фарқлидир. Логик жиҳатдан қараганимизда, ҳоким бўлақ ўзига тобе' бўлган бўлақлар, эргашучи элементлар блан бирликда бир бўлақ саналади. Грамматик ма'нода эга ҳоким ҳолатдаги бир элементни кўрсатган бўлақдир; логик жиҳатдан эса, у ўз тобе' элементлари блан бирликда бир бўлақдир. Кесим ҳам шундай. Демак, фикрда икки элемент бор (шу элементларнинг қўшилишидан фикр, ҳукм ҳосил бўлади): фикрнинг суб'екти ва фикрнинг предикати [фикрима ҳақда бораётган бўлса, шу нарса ҳақидаги тасаввур суб'ект бўлади (фикр ўзи ҳақида бораётган нарса). Суб'ект ҳақида ўйланган, нутқ предмети ҳақида айтилаётган нарса — белги предикат бўлади]. Шунга мос равишда гапда ҳам икки бўлақни кўришимиз мумкин: суб'ектга мос келадиган бўлақ — эга, предикатга мос келадиган бўлақ — кесим (масалан: *бола югурди. Сув тиниқ*), лекин грамматик ҳолатнинг бундан бошқа, айрим хусусиятлари бордир. Масалан: *кўклам шамоллари япроқларни секин шитирлатди* гапда грамматик жиҳатдан шундай бўлақлар бор: 1) эга (*шамоллар*), 2) кесим (*шитирлатди*), 3) аниқловчи (*кўклам*), 4) тўлдиручи (*япроқлар*), 5) ҳол (*секин*); логик жиҳатдан эса, бунда фақат икки бўлақ бор (1. *Кўклам шамоллари*, 2. *Япроқларни секин шитирлатди*). Демак, логик жиҳатдан қараганимизда, ундаги бўлақларнинг икки (ҳоким ва тобе') элементдан ортиқ бўлуви мумкин эмас; логика иккинчи даражали бўлақларни танимайди.

§ 49. Бош бўлақларнинг биринчи даражали саналиб, қолган бўлақларнинг иккинчи даражали саналиши ўз фикрий — грамматик асосларига эгадир. Бош бўлақлар гапнинг асосини ташкил этади. Булар гап конструкциясининг асосидир. Булар гапдаги икки уюштиручи марказдир. Гапдаги қолган бўлақлар бу икки марказдан бирига боғланади. Бу икки марказга боғланган сўзлар шу бўлақка тобе' бўлади. Демак, эга ва кесим ўзига боғланган сўзлар устидан ҳоким бўлиб, буларда бошқа ҳолат йўқ: булар ҳечқандай бўлақка тобе' эмасдир. Иккинчи даражали бўлақлар бош бўлақнинг бирор сўзига боғланиб келади; демак, буларда абсолют ҳокимлик ҳолати йўқдир. Бош бўлақларнинг биринчи даражали саналиши, бошқаларни тобе' этишидан қат'ий назар, ўзича мустакилликка, бир бутунликка эга бўлиши, гапнинг асосини ташкил қилишидандир; уларнинг бошқа бўлаксиз ҳам яшай олиши сабабдир. Қолган бўлақларнинг иккинчи даражали саналиши ўзича мавжуд бўлаолмаслиги, доим бош бўлақ

орқали, шунга эргашиб юришидандир. Даражаларни фақат тобе'ликка қараб белгиласак, кесимни ҳам иккинчи даражали санаш лозим бўлар эди (кесим эгага тобе'дир), ҳолбуки у биринчи даражали бўлак саналади, чунки эга ва кесим иккиси бирикда бошқа бўлаксив ҳам бир бутунлик, мустақиллик ҳосил этаолади. Иккинчи даражали бўлакларда бу хусусият йўқдир.

§ 50. Бош бўлакларнинг грамматик ҳокимлигини юқорида кўрдик. Уларнинг ёлғиз ўзи мустақил гап ташкил этиши мумкин, броқ ба'зи ўринларда уларнинг ўзидан тўлиқ фикр чиқмай қолади. Бундай вақтда иккинчи даражали бўлаклар зарурий бўлади, уларсиз фикр тўлиқ англашилмайди. Масалан: *бизнинг колхоз— бой колхоз, қўйли, сигирли колхоз.* (Қўшиқдан.) Демак, суб'ект ва предикатни ифодалаш учун ба'зан эга-кесимнинг ёлғиз ўзи кифоя қилмайди, бундай вақтда иккинчи даражали бўлак ҳам зарур бўлади. Яна мисоллар: *бу студент—илғор студент. Диний китоблар зарарлидир.*

Юқоридаги ҳолатларга қараб, эга ва кесим бир сўзнинг худди ўзидан бўлганда, иккинчи даражали бўлак зарурий саналади деб ҳукм чиқариб бўлмайди. Ба'зан бир сўз ва унинг айнан такрорланган формаси блан тугал гап туғдироқ мумкин. Масалан: *шаҳар-шаҳар.* Бу типдаги конструкция орқали чоғиштириш ифодаланиб, эга орқали англашилган предметнинг ортиқлиги, афзаллиги билдирилади. Бундан келиб чиқадики, кесим вазифасидаги элемент сўз категорияси жиҳатидан бирхил (от) бўлишига қарамай, белги ма'носини ифодалайдиган сўзга айланган бўлади: эга блан ифодаланган предметнинг хусусиятини предикативлик йўли блан англатади. *Шаҳар-шаҳар* демак шаҳар бошқа жойга нисбатан (нутқ процессида чоғиштиришга мўлжал қилинган ўринга нисбатан) афзал демакдир.

Бу гапда, юқорида айтганимиздек, ҳоким ҳолдаги *шаҳар* эга, белгини ифодалашга кўчган, тобе'ликка ўтган *шаҳар* кесимдир. Буларда ҳоким—тобе'лик ҳолати тартиб орқали белгиланган: гап бўлагини белгилашда ма'лум ўринларда асосий рольни тартиб ўйнайди.

§ 51. Гапдаги икки составнинг ҳоким сўзларидан (эга ва кесимдан) бошқа сўзлари иккинчи даражали бўлаклардир.

Иккинчи даражали бўлакларнинг вазифаси бош бўлакларни аниқлаш, улардан англашилган фикрни тўлдириб келишдир. Иккинчи даражали бўлаклар эгани, кесимни аниқлаб келади ёки бир иккинчи даражали бўлак бошқа бир иккинчи даражали бўлакни аниқлаб келади, шунда ҳам аниқлангани яна бош бўлакнинг бирига (эгага ё кесимга) боғланади. Масалан: *колхозчи чол бизнинг сўзларимизни завқланиб тинглади.* Бундаги иккинчи даражали бўлак-

лардан бири (*колхозчи*) эгани аниқлаб келган, бошқаси (*завқланиб, сўзларимизни*) кесимни аниқлаган, яна бири (*бизнинг*) бошқа бир иккинчи даражали бўлакни аниқлаб келган. Бу сўнгги бўлакнинг аниқланмиши кесимга боғланган.

Иккинчи даражали бўлак бош бўлак блан зич боғлиқ бўлиб шу орқали мавжуддир. Эга ва кесимнинг составига кирадиган сўзлар қанча бўлмасин, гапда, барибир, уларнинг бирлиги сезилади: бу элементларнинг ҳарбири ё эганинг, ё кесимнинг мазмунини тўлатиш учун хизмат қилади (ба'зилари бири иккинчисини аниқлаш орқали). Булар эга ва кесимни кенгайтириб, эга состави ва кесим состави яратишга хизмат этади. Иккинчи даражали бўлаklar гапдаги рольларига қараб учга бўлинади: тўлдиручи, аниқловчи ва ҳол. (Булар қуйроқда баён қилинади.)

§ 52. Ба'зи бутун бир бирикма бир бўлак вазифасида келиши мумкин. Бу вақт шу бирикмадаги элементларнинг ўз ичига аслан синтактик мунсабат сезилиб турса ҳам, улар гапдаги бошқа бўлаklарга нисбатан бир бутун саналади. (Уларнинг элементлари гапнинг бўлаklари блан айрим ҳолда қўлланаолмайди. Булар шу ўринда ажралмас—юмуқ бўлакдир.) Масалан: 1. *Улар бир-бири* блан *танишди*. 2. *Ёз кунларида ҳаво исийди*. 3. *У дўтор бўйин отга минди*. (Фольклордан). 4. *У соат учда келди*. 5. *Турғун шу йилнинг август ойида келди*. 6. *Бу икки бола ака-ука бўлиб кетишди* („Ака-ука“ ҳикоясидан). Эски замонда зўрлик блан чолга сотилган қизнинг „*эри ўлган чол кишига эри ўлган йўқмиди? Биргина ёлғиз бошимга гули ра'но йўқмиди?*“ (Фольклордан) мисра'ларидаги биринчи гапнинг эгаси *эри ўлган* бирикмасидир. Бу ўринда эга вазифасида келган бирикма аслан эргаш гап (*эри ўлган хотин*) бўлиб, фикрга, гапнинг конструкциясига қараб, турли вазиятда қўлланаолади (ҳамма бирикмаларда бўлгани каби). Ажралмас бўлакка яна бир мисол: *эшикдан қирқ беш ёшлар чамасидан бир киши кириб келди* (*қирқ беш ёшлар чамасидан*—аниқловчи). Яна қуйидаги мисолларни чоғиштиринг: *кенг йўл қурилди* (эга—*йўл*).—*Темир йўл қурилди* (эга—*темир йўл*; бир қўшма сўз). *Урик гули чиройли бўлади* (*урик гули*—*урикнинг гули*: икки бўлак).—*Бизнинг бригада ўтган йил урик гулида экиш планини тўла бажариб бўлган эди* (*урик гулида*: қачон?—бир бўлак).

§ 53. Юкоридагилардан англашилиб турадики, гапнинг бўлаklарга ажратилиши грамматик асосда, гапнинг умумий структурасига қараб ҳал қилинади. Бирор элемент гапда ёлғиз ҳолда бир бўлакни ташкил этса, бошқа гапда шу элемент иккинчи сўз блан қўшилган ҳолдагина гапнинг бир

бўлаги саналиши мумкин. Масалан: 1. *Кўзи яхши кўради* (яхши—ҳол, кўради—кесим).—У *саёҳатни яхши кўради* (яхши кўради—кесим, севади ма'носида). 2. *Мажлис кеч тугади* (кеч—ҳол).—*Кеч кирди*. Юмшоқ *шамол қўзғолди* (кеч—эга).—*Кун кеч бўлди* (кеч бўлди—қўшма кесим).

Гапнинг бўлақларга ажралиши интонациядан ҳам сезилиб туради. Масалан: *янги китоб олган бола гапирди*. Бунда уч ҳолат бўлиши мумкин: 1. *Янги сўзи китоб* элементининг аниқловчиси. 2. *Янги сўзи олган* элементининг аниқловчиси. 3. *Янги сўзи гапирди* элементининг аниқловчиси.

Гапнинг бўлаги сифатдош, равишдош ва иш отларидан бўлганда, булар ўзига махсус сўзлар олиб кенгайди (бундай кенгайиш ба'зан фе'л доирасига кирмайдиган бошқа сўзларда ҳам учрайди). Натижада, гапнинг ёйиқ бўлақлари туғилади.

§ 54. Гапнинг бўлақлари турли сўз туркумлари билан ифодаланadi. Масалан, эга кўпинча отдан, ба'зан бошқа сўздан ҳам бўлади; лекин ҳарбир бўлақ учун типик сўзлар—семантик ва грамматик хусусияти билан шу вазифага жуда мос келадиган сўзлар бордир. Масалан, кесим учун жуда мос келадиган—типик сўз фе'лдир.

БОШ БЎЛАҚЛАР

эга

§ 55. Эга—икки составли гапнинг бош бўлақларидан бири: гапнинг ҳоким составининг грамматик маркази—шу составдаги сўзларга ҳоким, шунингдек, тобе' составдаги бош бўлақка—кесимга ҳам ҳокимдир. Эга гапни ташкил этучи марказлардан бири бўлиб, у абсолют ҳоким ҳолатдаги элементдир. У гапдаги фикрни, ҳукмини ўзига қаратуви предметнинг номидир. Бу предмет ҳаракатни бажаруви ё қабул қилуви шахснинг, ёки кесим билан ифодаланган ҳолат ё белгининг эгасидир. Демак, эга фикр суб'ектини ифодалайди. Эга ба'зан турни англатади (кесим билан ифодаланган жинснинг бир тури). Эганинг доим предмет англатиши шарт эмас, у ба'зан ҳаракатнинг номини билдириши мумкин. Масалан: *югуриш фойдали*. *Чекиш зарарли*. *Ана, чопиш бошланди*.

§ 56. Эга шу гапдаги фикр қарашли бўлган предметни кўрсатади. Унинг ма'носи ҳархилдир: кесим фе'лдан бўлганда, эга доим шу ҳаракатнинг бажарувчисини англата бермайди. Унинг ма'носи гапнинг фикрий жиҳатига ва структурасига қараб белгиланади. Бунда икки ҳолат бор: 1. Аниқ оборотда—актив конструкцияда эга логик суб'ектни ифо-

далайди. Масалан: *Расми Салима ишлаган*. Бу конструкцияда кесим аниқлик фе'ли блан ифодаланиб, бундан англашилган ҳаракатни қабул қиладиган предметни тўғри тўлдиручи кўрсатади. 2. Мажҳул оборотда—пассив конструкцияда эга логик объектни—ҳаракатни ўзига қабул қилган предметни ифодалайди. Масалан: *Расм Салима томонидан ишланган*. Бу конструкцияда кесим мажҳул фе'л блан ифодаланган бўлади.

Эга логик объектни кўрсатганда, субъект одатда кўмакчилик конструкция орқали ифодаланади (бу конструкцияда субъектнинг ифодаловчи сўз киши оти бўлади, инсондан бошқа бажаруучи учун одатда бу конструкция қўлланмайди), ба'зан жўналиш келишиги формасидаги сўз орқали ифодаланади (кесим орттирма даражадаги фе'ллардан бўлганда). Масалан: *кўчат шу бола томонидан келтирилди. Унинг этиги косибга тиктирилди*.

Бу конструкция, асосан, адабий тилда қўлланади, жонли тилда субъект эга орқали ифодаланади. Мажҳул оборотнинг тараққийси адабий тил учун ҳам янги ютуқлардандир.

Пассив конструкцияда бажаручини аниқлаш биринчи ўринда бўлмайди, шунга кўра жонли тил субъект ифодаланмайдиган ҳоллардагина пассив конструкцияни қўллайди.

§ 57. Логик субъектнинг ҳарбир гапда айрим бўлак блан ифодаланиши шарт эмас: ба'зан эганинг ма'носи кесимнинг ўзидан билиниб туради (интонация ва бошқа воситалар ёрдами блан). Субъект ва предикатнинг иккаласи бир сўз, бир группа блан ифодаланганда, гап синтактик жиҳатдан икки составга ажралмайдиган ҳолда бўлади. Бу бир составли гапдир.

§ 58. Эга қандай сўз туркуми блан ифодаланган бўлмасин ва қандай мазмунни англатмасин, у бош келишикда бўлади. Бу форма унинг абсолют ҳокимлик ҳолатини кўрсатувчи грамматик белгилардан биридир. Эганинг ҳокимлиги гартибдан ҳам билиниб туради.

§ 59. Эга вазифасида келучи типик сўзлар отлар ва от киби қўллануви олмашлардир. Шунингдек, от тусидаги фе'ллар—инфинитив, иш отлари ва шу ма'нодаги сифатдошлар ҳам эга бўлиб келаолади, лекин буларнинг айрим хусусиятлари бордир (булар қуйироқда баён қилинади). Булардан бошқа сўзлар эга бўлиш учун от ма'носида қўлланган бўлиши—отлашиши шартдир.

Эганинг турлича ифодаланишини кўрсатадиган мисоллар:

1. От эга: *боғчаларда қушлар чийиллар* (Ҳ. Олимжон).
2. Олмош эга: *мен айтайин кўрганим ҳам билганим*. (Д. Жуманбулбул, „Ўртоқ Ленин“ достони).

Бундай кенгайиш гапнинг ёйиқ бўлаklarини туғдиради. (Бундай кенгайишларнинг сифатдошли, равишдошли ва инфинитивли оборотлар ҳосил қилиши ҳақида қўшма гап баҳсида сузланади.)

§ 62. Юқорида биз эга вазифасида от қўлланмай, унинг аниқловчиси эгалик родини ўз устига олганда, отлашган эга тугилишини кўриб ўтдик. Ба'зан бу ҳолнинг айримроқ куринишини учратамиз: „яширинучи“ эганинг аниқловчиси эргаш гапдан иборат бўлганда, бутун бир гап эга вазифасида қўлланади. (Қаранг: § 52). Эганинг эргаш гап блан ифодаланиши ба'зан бундан тамоман бошқача бўлади: бош гапда эга айтилмайди, бу эга эргаш гапдан англашилади (эга эргаш гап). Бунинг синонимик конструкциясида эргаш гапнинг кесими бош келишик формасидаги иш оти тусига кириб, юқоридаги ҳолатни очиқ кўрсатади: *Масалан: ҳаммамизга ма'лумки, эртага сьезд очилади (ҳаммамизга ма'лум—нима ма'лум?).—Эртага сьезонинг очилиши ҳаммамизга ма'лум.*

§ 63. Сон (ёки миқдор билдиручи бошқа сўз) —от типидagi бирикмалар ба'зан бутунлигича эга вазифасида келади, ба'зан ундаги отнинг ўзи эга саналади. Бунини қуйидагича аниқлаймиз:

1. Отнинг ўзи кесим блан бевосикта боғланиб, у блан мослашаолса, шунинг ўзи эга саналади. *Масалан: Унта бола чўмилишга кетди.*

2. Отнинг ўзи кесим блан боғланолмаса, сон блан бирикмада эга саналади. *Масалан: Унта бола сув бўйида утиришилти.*

Айрим ҳолларда формал жиҳатдан отнинг якка ҳолда кесим блан боғланаолиши мумкин бўлса ҳам, лекин „сон+от“ бирикмаси бутунича эга бўлади. Бунини гапнинг фикрий-грамматик хусусияти курсатиб туради.

§ 64. Юқорида эганинг бош келишик формасида қўлланганини кўрдик. Бу ўринда яна шунга доир ба'зи ҳодисаларни кўриб утамиз.

1. Эга тўдадан ажратилган қисмини билдирганда, тўданинг бутуннинг номи кўпинча чиқиш келишигидаги сўз бўлади. Ба'зан қисмини кўрсатучи элемент қўлланмайди (у умумий фикрдан, гапнинг конструкциясидан билиниб туради), бунинг бутун номи—чиқиш келишиги формасидаги сўз эга вазифасида қўлланади. *Масалан: Бизнинг заводда ҳаммамиллатдан бор: русдан ҳам бор, ўзбекдан ҳам бор, арманидан ҳам бор* ва бошқалар. Бундай қўллаш кўпроқ жонли тилда учрайди.

2. Эгалик қўшимчаси олиб, кесим блан боғланиб келадиган сўзлар ба'зан шу кесим блан бирикиб, бир сўздек

От тусидаги—субстантив характердаги олмошлар отлар каби эга вазифасида қўлланаберади; сифат характеридаги олмошлар эса, эга бўлиш учун от ҳолига кўчади. Масалан: *Сизга қандай этик келтирай? Сизга қанақаси ёқади?* (Эртакдан.)

3. Сон эга: 1) *Беш—ўннинг ярми.* 2) *Болаларнинг учаласи ҳам чўмилишга кетишди.*

Математик ифодалардаги сон миқдорнинг—саноқнинг умумий номи бўлиб, у одатдагидек эга бўлиб кела беради; бошқа ҳолларда эса, отлашади.

4. Сифатдош эга: *ўқимагандан ўқиган яхши.* (Мақол.) Сифатдош иш оти бўлганда, от каби қўлланаберади, бошқа ҳолларда эса, отлашади. Масалан: *билган билганин ишлар, билмаган бармоғин тишлар* (мақол.)

5. Инфинитив эга: *дам олмоқ—соғлиқни мустаҳкамламоқ. Ишламоқ иштаҳа очар.* (Мақол.)

6. Сифат эга: *дангаса ишдан қочар.* (Мақол.)

Сифат эга бўлгач, от ўрнини тутиб, предметни белгиси орқали англатади; ба'зан у тамоман от сафига ўтиб олган бўладики, уларни от ҳукмида санаймиз (отга кўчган сифатлар). Бу сифатлар мазмунан умумлашиб, от бўлиб кетади. Булар аниқланмишнинг ўрнини босган аниқловчи сифатга қараганда бошқачароқдир. Бу ҳодиса сифатнинг белги оти ма'носида қўлланишидир. (Масалан: *қизил—чиройли. Қора—хунук.*) Қаралмиш функциясидаги сифатлар одатда от бўлиб қўлланади, чунки бу белгига эга бўлган предмет қаратқич орқали ифодаланиб, қаралмиш (сифат) шунинг биричилини, бўлагини белгиси орқали англатади. Масалан: *қовуннинг ширини, тухумнинг оқи, олманинг қизили.*

Бор ва йўқ сўзлари отлашгандагина эга бўлаолади. Масалан: *йўқ бечора кўп азоблар чекканди.* (Э. Жуманбулбул „Ўртоқ Ленин“ достони).

7. Ундов эга: *энди рус ураси эшитилганда, раббимсандеб, холанг бир қочиб кўрсин.* (Уйғун, „Немис бошқинчиларга!“).

§ 60. Отлашган эга, кўпинча, сон ва эгалик қўшимчалари олади, булар унинг отлашиш ҳолатини яна мустаҳкамлайди; лекин отлашиш учун бу қўшимчаларнинг бўлиши шарт эмас. Масалан: *Яхши етсин муродга, ёмон қолсин уатга.* (Фольклордан.)

§ 61. Сифатдош, иш оти ва инфинитив блан ифодаланган эгаларнинг ўз айрим хусусиятлари бордир. Булар аслда фе'л бўлганлигидан, ўзига махсус тўлдиручи ва ҳол олиб кенгайиши мумкин. Масалан: 1. *Ҳалайги китобни келтирган* (бола) *урта мактабда ўқийди.* 2. *Ишламай еган оғримай ўлар.* (Мақол.) 3. *Китоб ўқиш—билимни ошириш.*

бўлиб кетади. Натижада, буларнинг иккиси қўшма кесим ҳосил қилади. Кесимнинг составига кириб кетган аввалги эганинг аниқловчиси қаратқич формасидан чиқиб, бош келишиқ формасига кўчади ва эга вазифасини бажаради. Масалан: *менинг айтишим керак. — Мен айтишим керак.*

Бундай конструкцияда қадим иш оти эга бўлган, кейин, тилнинг тараққиёти натижасида қаратқич бош келишиқ формасига кўчган. Аввалги эга блан кесимнинг орасидаги ажратучи пауза йўқолиб, „эга+кесим“ бирикмаси бир кесимга айланган, Аввалги аниқловчидан сўнг паузанинг туғилиши унинг ажралиб, ўз формасини ҳам ўзгартириб, ҳоким ҳолатга ўтганини кўрсатган. Маълумки, тилнинг грамматик қурилиши жуда секин ўзгаради. Аста-секин юз берадиган бундай ўзгаришлар узоқ вақтларнинг натижаси бўлиб туғилади. Юқорида кўрсатилган типдаги грамматик ўзгариш синтактик қайта бўлиниш— „синтаксическое переразложение“ деб аталади.

Ҳозирги замон тилида бундай бирикмалар қаратқичсиз, бош келишликли форма блан қўлланади. Масалан: *мен комсомол бўлгим келди. Мен ҳам билгим олгим келди.* (Пулкан, „Комсомолка Ойтўти“ достони.) *Бу гулзорнинг ёнидан ўтган киши жўрттага яна қайтиб ўтгуси келади.* (Гафур Гулом.) 3. *Биз бу вазифани бажаришимиз керак.* (Газетадан.) Жонли тилда ба‘зан қаратқичли форма ҳам учраб қолади, лекин шунда ҳам у қаратқич ҳар жиҳатдан жуда кучсизланган бўлиб, у асосий фикрга та‘кид ма‘носинигина қўшади.

Бу конструкциядаги қўшма кесимнинг биринчи элементи, ўз тарихий хусусиятига кўра, эгалик қўшимчасини сақлайди. Бу қўшимча шахс ва сон жиҳатидан эга блан мослашиб юради.

Бундай гапларда кесим кўпинча „иш оти (+эгалик қўшимчаси)+кел (ёки: *мумкин, керак, йўқ, бор*) сўзи“ формасида бўлади.

Кўрсатилган типдаги конструкция аниқловчи эргаш гапларнинг синтактик синонимикасида кўпроқ учрайди. Масалан: *Нафиса ёзган ҳикоя қизиқ экан. — Нафисанинг ёзган ҳикояси қизиқ экан.* (Бу ҳақда қўшма гаплар баҳсида сўзланади.)

§ 65. Эга икки мустақил сўздан бўлиб, уюшган ҳолда келса, уни кесим блан шахс ва сон жиҳатидан бўлган муносабатига қараб белгилаймиз. Бу ҳодиса шундай ҳолатларга эга:

1. У эгалар шахс жиҳатидан бирхил бўлганда:

а) уларнинг ҳарбири кесим блан бевосита боғланаолса, бу вақт эгалар уюшиқ саналади. Масалан: *у ва Карим келди;*

б) эгалар кесим блан якка-якка боғланаолмаса, фақат биргаликдагина бирикса, ҳариккиси бир эга саналади. Масалан: *у блан Карим боришди*. Бундай вақтда эгаларнинг айрим-айрим қўлланмаслигига сабаб кесимнинг жам'лик, биргалик англатиши ва унинг ҳар икки эгага кўплик формасида боғланишидир.

2. У эгалар шахс жиҳатидан ҳархил бўлганда:

а) ҳар икки (ба'зан уч) элемент бирликда бир эга саналади; кесим бирхил шахсни кўрсатади (бир сўзнинг икки хил шахс кўрсатиши мумкин эмас). Масалан: *мен ва сен келдик*;

б) бунда кесим ўз ҳолида қолиб, эганинг бир элементи қўлланса, шу элемент тўлдиручига айланади. Бунда эга айрим сўз блан ифодаланмаган бўлиб, кесимдан билиниб туради. Масалан: *сен блан мен келдим—Сен блан (мен) келдик*.

Эга бирдан ортиқ бўлгани ҳолда улардан ҳарбирининг кесим блан бевосита боғланаолмай, ҳаммасининг бирликда бир эга вазифасида келиши уларнинг грамматик жиҳатдан айрим хусусиятга эга бўлишини кўрсатади. Бундай ўринларда кўпинча умумлаштиручи сўз қўлланади. (Масалан: *сен ва у—икковингиз келдингиз*.) Бу сўз кесим блан тўла мослашган бўлади, шунга кўра асл эга шунинг ўзидир. Умумлаштиручи сўз бўлмаганда, аввалги сўзлар эга вазифасини бажаради; умумлаштиручи сўз бўлганда, улар шунинг изоҳловчиси саналади.

Бундай вақтда аввалги элементларнинг орасида санаш-питонацияси ёки тенг боғловчи бўлади. Бу боғловчи вазифасида *блан* ёрдамчиси келганда, уни ва боғловчиси билан алмаштириб бўлган ўринлардагина умумлаштиручи сўз эга саналади. Уни (*блан* ёрдамчисини) ва боғловчиси блан алмаштириб бўлмаса, у вақт умумлаштиручи сўзнинг ўзи изоҳланучи саналади. Масалан: *биз—тоғам билан иккимиз уйинга тушамиз* (А. П. Чеховдан.)—*Тоғам билан мен—иккимиз уйинга тушамиз*. Бу ҳолат, бир жиҳатдан, *блан* элементининг аслда кўмакчи бўлиши сабабли туғилади.

Умумлаштиручи сўз қўлланган вақтда (эга вазифасида), аввалги элементлардан бири (кесим блан шахс жиҳатидан бирхил бўлгани) ифодаланмаслиги ҳам мумкин. Масалан: 1. *Толиб блан сен-иккингиз келдингиз.—Толиб блан (сен) иккингиз келдингиз*. 2. *Ҳасан блан (сен) икковинг стадионга бординлар*.

Биз иккимиз келдик типидagi гапларда кейинги сўз эга саналади, чунки булар аслда қаратқичлик алоқасидадир. (*Улар иккаласи келди.—Уларнинг иккаласи келди*). Бу

ҳолат бу икки элементнинг орасидаги шахс ва сон мосли-
тидан ҳам кўриниб туради.

„Кишилиқ олмоши + ўз олмоши“ типидagi бирикмалар ҳам
аслда шундай. (Масалан: *сен ўзинг айтдинг.—Сенинг
ўзинг айтдинг*).

§ 66. Эга ва кесим шахс жиҳатидан икки хил бўлиши
мумкин эмас. Улар икки хил бўлиб кўринганда, эга ўрнида
қўллангандек сезилган элементни изоҳловчи деб қараш
керак. Бунда ифодаланмай қолган кишилиқ олмоши эга
саналади. (Бу олмош кесим блан мослашган бўлади.) Мас-
алан: ... *икки машшоқ бир-бирингиз блан суҳбатлашдингиз*
(*Гафур Гулом*.) Бунда *сиз*—эга, *икки машшоқ*—изоҳловчи.

§ 67. Жуфт ҳолатдаги бирикмалар бир эга саналади: улар
умуман гапнинг бир бўлаги бўлиб келади. Масалан;
1. *Кўйди-чиқди эски замондан қолган ёмон одатдир.*
2. *Бизнинг Қаримлар блан борди-келдимиз бор.*

§ 68. Гапда эганинг айрим сўз блан ифодаланиши доим
шарт эмас. У ба‘зан „яширинаолади“ ҳам. Масалан: *сен
бордингми?—Бордингми?* Лекин эгаси яширинган гап блан
шахсиз гап бир-биридан фарқланади, улар бошқа-бошқа
турдир. („Содда гапнинг турлари“ баҳсига қаранг.)

Эганинг сақланиши ва „яшириниши“ одатда нутқнинг
фикрий йўналиши блан, грамматик, стилистик хусусият блан
боғлиқ бўлади. Масалан: *сиз мажлисга боринг—мажлис-
га боринг*. (Иккинчи гапда тингловчининг мажлисга боришини
тайинлаш ма‘носигина бор, биринчи гапда эса, шу ма‘но
устига қўшимча ма‘но-чегаралаш ма‘носи ҳам орттирилган.)
Бундаги хилма-хилликларни, фикрнинг турли даражаларини
туғдиришда интонациянинг ҳам роли бордир.

Эга „яширинганда“, уни кесимдаги предикативлик қўшим-
чалари кўрсатиб туради (тусловчи қўшимчаларнинг шахс-
сони орқали). Ҳақиқатан ҳам *мен студентман* гапидаги эга
ортиқчадек кўринади, чунки бу ўринда субъект икки марта
ифодаланган: ҳам аналитик йўл блан (эга), ҳам синтетик
йўл блан—предикативлик аффикси орқали (тусловчи). Эга
умумий фикрдан англашилиб турганда ҳам, гапда унинг
бўлиши шарт эмас. Умуман, эгани кесимдаги махсус аффикс-
лар (одатда биринчи ва иккинчи шахсда) ёки аввалги гап-
нинг эгаси ва бўлаклари, умумий фикр, грамматик хусусият
англашиб турганда, унинг ифодаланмаслиги мумкин бўлади.
Эга шунда ўринларда ҳам сақланса, у вақт ма‘нони кучай-
тириш та‘кид учун стилистик талаб блан ишлатилган бўлади.

§ 69. Эганинг „яшириниши“, асосан, қуйидаги ўринларда
учрайди:

1. Кесим буйруқ фе‘лидан бўлган гапларда (одатда буйруқ
иккинчи шахсга қарашли бўлганда) Масалан: *айт. Тез*

бор. Бунда эганинг яширинишига сабаб, биринчидан, бундай гапларда эга блан ифодаланадиган шахснинг аҳамият жиҳатидан асосий ўринда бўлмаслиги, иккинчидан, нутқ қаратилган шахснинг кесимдан, ба'зан ундалмадан (иккинчи шахсга қаратилганда), умумий фикрий-грамматик ҳолатдан билиниб туришидир. Эга аввалги гаплар—контекст орқали аниқ билиниб турганда, уни қўллагаслик мумкин бўлади. Масалан: *соат тўрт бўлди. Опам ўқишдан келди, овқатланди, ётиб дам олди, кечқурун кинога кетди.* Бундан келиб чиқадиги, бирнеча кесимлар, гаплар қатор тутшиб келганда, биринчисининг эгаси ҳаммасига умумий бўлиши мумкин (ялли эга).

2. Кесимдаги предикативлик аффикслари (биринчи ва иккинчи шахслар) эгани аниқ кўрсатиб турганда (эга мен, биз ё сен, сиз олмошларидан бўлади). Масалан: *бордим, бординг; бординг, бордингиз.*

3. Суб'ект ма'носида умуман одамлар ўйланганда, кесими иккинчи шахс формасидаги гапдан англашилган фикр ҳаммага қаратилган бўлганда (шахси нома'лум гапларда, шахси умумлашган гапларда). Масалан: 1. *Ерни ҳозир трактор блан ҳайдайди* (адабий тилда бу ўринда кўпинча пассив конструкция қўлланади). 2. *Қуймоқни шундай пиширади: аввал ёғни солади, кейин тухумни чақиб солиб қовуради.* (Эртақдан.) *Ишласанг, тишлайсан.* (Мақол.)

Бундан бошқа ўринларда учинчи шахс формасидаги эганинг тушиши кам учрайди, чунки бу шахс жуда кенг бўлиб, эга орқали уни конкретлаштириш талаб қилинади.

4. Шахсли фе'ллар (соф фе'л) гапда кириш сўз-кириш гап вазифасида қўлланганда. Масалан: *шундай қилиб, десангиз, сурати газетада чиқипти* (Ғ. Ғулом). *Ҳаёт гулзор экан, ўйлаб қарасам* (Ҳ. Ғулом).

Эгаси контекстуаль равишда жуда ҳам аниқ ўқиладиган ба'зи гаплар борки, улар доим эгасиз қўлланади. Булар эскидан шундай ўзлашиб қолган. Масалан: *унинг бўйида бўлди.* (Эртақдан.) Умумий мазмунга қараганда, бунинг эгаси „бола“ дир. Бу аниқ, табиий ҳодиса бўлганлигидан, „бола“ сўзи қўлланмайди.

§ 70. Эга фикран биринчи ўринда турган предметни билдирганда, у ҳамма вақт сақланади. Бу эга логик урғу олган бўлади. Масалан: *кеч келдинг.* (вақт биринчи ўринда)— *сен кеч келдинг* (шахс биринчи ўринда).

Сўзловчи ўз буйруғини юмшатиб, уни маслаҳатга яқинлаштирганда ҳам эга, кўпинча сақланади: *сен менинг гапимга қулоқ сол: бугун кинога борайлик.*

§ 71. Ба'зан эга логик ва грамматик хусусиятларга мувофиқ тушиши лозим бўлган ўринларда ҳам сақланади. Бу

поэтик ва стилистик талаблар натижасида туғилади: Масала н: *қарга қағ деди, мушук мов деди.* (Эртақдан.)

Ба'зи гапларда эга бутунлай бўлмаслиги ҳам мумкин (эгаси „яширинган“ гаплар бунга кирмайди). Бу ҳақда шахси топилмас гаплар баҳсида сўзланади.

Кесим

§ 72. Кесим эганинг белгисини билдирадиган бўлакдир. Бунда эганинг белгиси, асосан, тасдиқ ё инкор йули блан англатилади. Кесим иккинчи бош бўлак бўлиб, у эганинг ҳаракатини, ҳолатини (фе'л кесимлар: *у югурди. У мудради* каби); бирор сифатини, хусусиятини, жинсини, миқдорини, унга тенгдош белгини (от кесимлар: *у ёш, шўх. Узум—мева. Боғда узум кўл. Бир ой—ўттиз кун* каби) кўрсатади.

Кесим гапнинг уюштиручи марказларидан биридир; у ҳукмни келтириб чиқаручи энг муҳим бўлак бўлганлигидан, гапнинг асосий мазмунини, характерини у белгилайди. Унинг қандай сўз блан ифодаланиши гапнинг қандай хусусиятга эга эканлигини кўрсатиб туради.

Кесимнинг эга блан бўлган муносабати тобе'ланиш асосига қурилади. Кесимнинг тобе'лик ҳолати турлича ифодаланади (махсус тобе'лик формаси—аффикс орқали, тартиб орқали ва тобе'лик интонацияси орқали).

Гапнинг энг асосий грамматик белгиси предикативликдир. Бу ҳодиса фикрни ифодалайолиш хусусиятидир. Бу жихатдан кесимнинг гаптаги аҳамияти жуда каттадир. Гапта кесимнинг ифодаланмай қолиши, бошқа бўлаklarнинг ифодаланмаслигига қараганда, жуда кучли, жуда яққол сезилиб туради. Демак, гап тушунчаси кесим тушунчаси блан жуда зич боғлангандир.

§ 73. Кесимнинг қандай формада бўлишининг эгага боғлиқ эканлигини кўрдик. Гап эгасиз бўлганда—эгаси топилмайдиган гапларда кесим учинчи шахс формасида туради; шахси ноаниқ ва шахси умумлашган гапларда иккинчи ё учинчи шахс формасида бўлади.

Ҳукмнинг тасдиқ ё инкор билдиришига кўра кесим бўлишли ё бўлишсиз формада келади. Гапта инкор билдирадиган бўлак қўлланган бўлса, кесим ҳам шу формада бўлади (*У ҳеч проғул қилмади* каби).

§ 74. Юқорида биз кесимнинг белги англатишини кўрдик. Бу жихатдан кесим блан аниқловчи орасида яқинлик бордир. Буларнинг функцияси ва қандай сўз туркуми блан ифодаланиши анча яқиндир. Шунингдек, буларнинг ҳар иккиси ҳам одатда предметни аниқлайди, бу ҳодиса уларнинг ўхшашлигини кучайтиради. Бундаги фарқ шу белгининг

қандай ифодаланишидадир. Аниқловчида белги тасавури предмет тасавури блан қўшилиб, бир мураккаблик туғдирган ҳолда, атрибутив алоқа йўли блан ифодаланади (очиқ конструкция). Кесимда белги ҳукм—тасдиқ ё инкор тариқасида, предикатив алоқа йўли блан ифодаланади (ёпиқ конструкция) *М а с а л а н: оппоқ қор—қор оппоқ.*

§ 75. Кесим эганинг хусусиятини билдиручи бўлак бўлганлигидан, унинг энг асосий ифодачиси белги билдиручи сўзлардир (хоҳ актив белги, хоҳ пассив белги): фе'ллар, сифатлар кесимни ифода этишда энг олдинги типик сўзлардир, лекин фе'л (шахсли фе'л) предикативликни ифодаловчи махсус воситалардан бўлиши блан ажралиб туради. Демак, фе'л предикативлик хусусиятига эга: ҳарбир шахсли фе'л бир гапни ҳосил қилади. Бу ҳодиса унинг семантик ва грамматик хусусиятларидан келиб чиқади. фе'л ва сифатдан бошқа сўзлар, масалан, отлар ҳам ўрни блан кесим вазифасида келаолади. Улар бундай ўринларда предмет ма'носидан белги ма'носига кўчган—белгилашган бўлади. Бундай отлар ҳоким ҳолатдаги предметнинг хусусиятини аниқлаш функциясини ўз устига олган бўлади. Демак бир предмет ма'носининг иккинчиси блан белги тасавури сифатида боғланиши мумкин. Бу ҳолат отли гаплар туғдиришга имконият беради.

Сўз туркумларининг энг йирик группалари отлар ва фе'ллар тўдаси сифатида ажралгани каби, булар блан ифодаланадиган кесимлар ҳам икки турга бўлинади: Фе'л кесимлар ва от кесимлар. Фе'л кесимлар шахс кўрсатувчи фе'ллар блан ифодаланади. От кесимлар бундан бошқа сўзлар блан ифодаланади (инфинитив ва сифатдошлар блан ифодаланган кесимлар ҳам ўз грамматик хусусиятларига кўра шунга киради). Бу икки хил кесимлар ўз семантик ва грамматик белгилари блан бир бирдан ажралиб туради.

§ 76. *Фе'л кесим.* Бу кесим, одатда, ўзича кесим бўлиб келаоладиган мустақил, бутунлик тусини олган, ўзининг мавжуд бўлиши учун бошқа фе'лни талаб қилмайдиган фе'ллардан бўлади, броқ эргаш гапларда бу хусусиятни кўрмаймиз. Шунга кўра фе'лли содда гапнинг кесимига қўйилган нормани эргаш гапнинг кесимига тула татбиқ қилиб бўлмайди. Бу икки тур кесимлар грамматик шаклланиш жиҳатидан ажралади. Ба'зан улар формал жиҳатдан ўхшаш бўлиши мумкин, броқ мазмунан ва грамматик хусусияти жиҳатидан фарқли бўлади. Фе'лли эргаш гапларнинг кесимлари субъектни ифодалаш, шахс, замон каби категорияларга муносабат ёғидан мустақил содда гапдаги фе'л кесимдек эмасдир.

Фе'л кесим учун жуда ҳам мосланган сўз туркумидир. Фе'л бошқа туркумларга нисбатан синтактик хусусияти кучли бўлган категориядир. Ҳарбир соф фе'л бир гапни туғ-

диради, чунки бунда суб'ект ҳам ифодаланган бўлади. Бу бир сўз тусидаги бутунлик гапнинг энг содда формасидир: „Шах билдиручи фе'ллардан шу шахснинг олмоши эга сифатида англашилади, бунинг натижасида шахс билдиручи фе'л гап ма'носига тенг бўлади“. (Проф. В. А. Богородицкий). Соф фе'л доим кесимдир, чунки бу фе'л предикативликни ифодалаб туради. Фе'лдан бошқа сўзнинг кесим бўлиб, бир гапни туғдириши контекстнинг умумий мазмунига қараб, тугалланган интонация олиш ёки боғлама (связка) қабул қилиш натижасида майдонга келади. Демак, фе'л предикативликка эга бўлган сўздир.

Мустақил фе'л кесим аниқ ва буйруқ фе'ллардан бўлади (булар кесим вазифасида қўлланичи фе'ллардир). Булар эга блан бевосита бирикади, боғлама талаб қилмайди.

Шарт фе'л ба зан истак, илтимос ма'носини ҳам англатади. Бундай ўринларда у урғу орқали фарқланади (урғуси охиргидан аввалги бўғинга кўчади) ва мустақил—тугалланган фе'лга айланади. Натижада, бу фе'лнинг тугалланган формаси (истак билдиручи, урғуси охиргидан аввалги бўғинга кўчган форма) мустақил содда гапнинг кесими бўлиб келади (соф фе'ллар каби); тугалланмаган формаси (шарт, пайт билдиручи, урғуси охирги бўғинга тушадиган форма) эргаш гапнинг кесими бўлади. *М а с а л а н: бугун кинога борсам... (бормоқчиман) — Бугун кинога борсам, қайтишда Сизни кига кирман.*

§ 77. *От кесим.* Бу кесим от, сифат, равиш, сон, олмош ва от формасидаги фе'ллардан бўлади. *Мисоллар: милтиқ—қурол (от кесим). Дарахт кўмкўк (сифат кесим) ва бошқалар.*

От кесимлар эгага махсус ёрдамчи фе'л (боғлама—связка) орқали туташади. Бу боғлама кесимни шакллантиради. Боғлама тушганда, кесим пауза, тартиб орқали шаклланади. *М а с а л а н: Карим укам бўлади.—Карим—укам.*

Боғлама вазифасини махсус ёрдамчи фе'ллар бажарганидек, кесим қўшимчалари ҳам бажараолади („Боғлама“ баҳсига қаранг).

Предмет оти кесим вазифасида келганда, у бутун хусусиятлари блан сифатга яқинлашади.

Сифатдош, иш оти ва равишдошлар ҳам махсус ёрдамчи элемент орқали кесимга айланади. (*М а с а л а н: Сен айтгансан. Сен айтибсан*). Шу грамматик хусусиятларига кўра улар ҳам, ўз айрим хусусиятлари борлигига қарамай, от кесим саналади. *Бор, йўқ* сўзлари блан ифодаланган кесимлар ҳам шундай.

От кесимлар одатда бош келишикла бўлади, лекин қаратқич ва тушум келишикларидан бошқа келишикларда (ўрин келишикларидан) келган отларнинг кесим қўшимчаси

олиб, тугалланган интонация блан бутунлик туғдираолиши от кесимларнинг бош келишиктдан бошқа формада ҳам бўлаолишини кўрсатади. Масалан: *Сен йигирма беш ёшдасан.*

Э С Л А Т М А: Эски ўзбек тилида, ба'зан ҳозирги ше'рий асарларда ҳам, қаратқич формасидаги сўзни мустақил қарашлилик билдиручи сўз (хослик олмоши) ма'носида қўллаш учраб қолади. Бундай қўллаш қаратқич келишигининг ўзбек тилидаги хусусиятларига мос келмайди.

Юқоридаги гапларда предикативлик қўшимчаси боғлама ўрнида бўлиб, аслда кесим вазифасида қўлланган сўзнинг белгисидир. Ўтган ва келаси замон ма'ноларини ифодалашда бундай кесимларда ҳам боғлама қўлланади. Масалан: *куз вақти эди. Мен чегарада қоровулликда эдим...* („Чегарачининг эсдаликлари“дан).

Демак, қайси келишикта бўлишига қарамай, предикативлик қўшимчасини қабул қилаоладиган ҳарбир от кесим вазифасида келаолади. Келишик формаси блан қўлланган бундай от аслда иккинчи даражали бўлак бўлиб, ифодаланмаган кесимнинг, боғламанинг вазифасини ўз устига олгандир.

От кесимлар инкор ма'носини ифодалаш жиҳатидан ҳам фе'л кесимлардан ажралади: инкор ма'носи фе'л кесимларда *ма* элементи орқали, от кесимларда *эмас*, *йўқ* каби ёрдамчилар орқали ифодаланади (сифатдош ва равишдош айрим хусусиятларга эга).

§ 78. Кесим ба'зан бутун бир фразеологик бирикмадан иборат бўлиши ҳам мумкин. Масалан: *у юлдузни бенарзон уради* („Муштум“ журналидан): эга—у, кесим—*юлдузни бенарзон уради*.

§ 79. Кесимлар структура жиҳатидан икки хил: содда кесим ва қўшма кесим.

Содда кесим соф фе'л блан ифодаланган кесимдир.

Э С Л А Т М А: боғламасиз қўлланган от кесимлар содда кесим тусига киради.

Қўшма кесимлар икки хил бўлади:

1. От (фе'л бўлмаган ҳамма сўз) + фе'л (боғлама). Масалан: *у ўқитучи бўлади*

2. Фе'л+фе'л. Масалан: *у ёзабошлади*.

Буларнинг биринчиси от қўшма кесим, иккинчиси фе'л қўшма кесим саналади.

§ 80. *От қўшма кесим*. Бу кесим доим боғламали бўлади (ба'зан боғламанинг тушиши, бунинг вазифасида кесим қўшимчаларнинг қўлланиши ҳам мумкин. Бу ҳақда „боғлама“ баҳсига қаранг).

От қўшма кесимда асосий ма'но биринчи қисм (фе'л бўлмаган қисм) орқали ифодаланади. (кесимнинг марказида от туради. Бу от эгага боғлама орқали туташади). Иккинчи

қисм қўшимча ма'ноларни ифодалайди. Биринчи қисм: а) кўпинча отлардан бўлади (масалан: у инженер бўлди); б) ба'зан сифатлардан бўлади (масалан: у яхши бўлди—соғайди); в) ба'зан сонлардан бўлади (масалан: план юз бўлди); г) ба'зан олмошлардан бўлади (масалан: мусобақада биринчиликни олган сен бўлдинг); д) ба'зан сифатдошлардан ва равишдошлардан бўлади. (Масалан: у айтган эди—айтиб эди); е) ба'зан инфинитивлардан бўлади (масалан: мақсадинг уқимоқ эди, мана ўқиб олдинг) ва бошқалар.

От қўшма кесимнинг биринчи қисми одатда бош келишикда бўлади, броқ ба'зан бошқа келишикларда ҳам келаолади. (Одатда кўчган ма'нодаги турғун бирикмаларда).

От қўшма кесим „от (+дан)+иборат“ формасида ҳам бўлаолади. Масалан: бу комиссия шаҳар доктори, полиция назоратчиси, шаҳар идорасининг икки вакили ҳамда савдо вакилидан иборат. (А. П. Чеховдан).

От қўшма кесим „иш оти (+эғалик қўшимчаси) +кел фе'ли“ формасида ҳам бўлаолади. Масалан: кинога боргим келди. (Бу конструкция ҳақида қаранг: § 71).

Бу қўшма кесимларнинг кўпи „от+қил“ формасида ясаолади (қил—эт—айла. Кейингилари архаик формадир). Масалан рухсат берди, қабул қилди.

Бу қўшма кесим тўлиқсиз фе'лнинг турли шакллари ёрдами билан ҳам ясаолади. Масалан: студент эди, ёш экан.

От қўшма фе'лнинг кейинги қисмининг ўзи ҳам ба'зан қўшма фе'лдан иборат бўлиши мумкин. Масалан: у тез кунда музикант бўлди-олди. (Газетадан.) У артист бўлиб олди.

§ 81. От қўшма кесим семантик жиҳатдан аслда объект билан ҳаракатнинг муносабатини кўрсатади (тўлдиручи+фе'л кесим), броқ булар ажралмас бутунлик ҳолига келган бирикмадир. Тўлдиручи эркин ҳолатда бўлса (фе'лдан ажраолаолса), бундай вақтда фе'л ҳам ўз мустақил ма'носига эга бўлади. Натижада, қўшма кесим йўқолиб, „тўлдиручи+сода кесим“ ҳолати туғилади. Масалан: бош қотирмоқ (уйламоқ)—бошни қотирмоқ, овқат қилмоқ (овқатланмоқ)—овқатни қилмоқ (овқат ҳозирламоқ ёки овқатни емоқ), лоф урмоқ—лофни урмоқ.

Бу типдаги қўшма кесимларнинг от ва фе'л қисмининг орасига сўз кирса (дистант ҳолатда), фе'л мустақиллик олиб, қўшмалик ҳолати йўқолади. Масалан: у овқат қилди.— У овқатни аллақачон қилган эди (бу ажралиш сабабли от келишик формасими олади). Демак, қўшмалик ҳодисаси от ва фе'л контакт ҳолатда бўлганда туғилади.

§ 82. От қўшма кесимнинг биринчи элементи отларнинг узидан бўлганда, у ўзининг хусусиятларига кўра, ба'зи мор-

фологик ва синтактик ҳодисаларни туғдираолади. Буларни қуйида кўрсатиб ўтамиз:

1. От ўзидан сўнги фе'л блан бир бутунлик ташкил этишига қарамай, махсус (бутун составга эмас, балки шу отнинг ўзига қарашли) аниқловчи олиши мумкин, лекин бу аниқловчи кесимнинг составига кирмайди (бу элемент—аниқловчи, қўшма кесимнинг составидаги от—аниқланмиш). Масалан: 1. *Бўлдилар Москва бериб, ҳурматли меҳмон нахтадан.* (Қўшиқдан.) Бунда: *меҳмон бўлдилар—ҳурматли меҳмон—ҳурматли меҳмон бўлдилар.* 2. *Сиз ақтарган табиб менинг ўзим бўламан.* (Эртақдан.)

Бу ҳодиса от қўшма кесимнинг составидаги элементларда бирикишнинг жуда ҳам кучли эмаслигини кўрсатади (фе'л қўшма кесимларда бундай бирикиш жуда кучлидир. Буни эндиги параграфларда кўрамиз). Бундай ўринларда, от айрим аниқловчи олганда, „от+фе'л“ типидagi қўшма фе'лнинг элементлари орасида алоқа кучсизланаборади, чунки от бу составдан ўзоқлашабошлайди. Бу кучсизланиш натижасида фе'л ўз асл лексик ма'носига қайтса, мустақил фе'лга айланса, қўшма кесим йўқолиб, икки айрим бўлак туғилади.

2. Қўшма кесимнинг составидаги от ба'зан кўплик қўшимчасини олган ҳолда қўлланиши ҳам мумкин. (Бу, асосан, ше'рий асарларда, эмоциональ нутқларда учраб қолади). Бу форма шу қўшма фе'лдан англашилган ҳаракатнинг такрорини—„многократность“, узоқ давом этишини—„длительность“ билдиради, айрим ўринларда шу предметнинг кўплигини англатади; ба'зан ма'нони, унинг та'сирини кучайтиришга хизмат қилади. Мисоллар: 1. *Кучим етганча кўп қилдим вафолар.* (Хоразмий.) *Юзингни бир кўрай, десам, қўлингни пардалар қилдинг.* (Завқий.)

Бу аффикс орқали ма'нони кучайтириш асосий элементи равишдош формасида келган қўшма кесимларда ҳам учрайди. Масалан: *Кампир от чоптириб, эчкисини майиб қилган бойваччани ўзича қарғайбошлади: „қуриблар кетсин шу бойваччаси, бойвачча эмас, итвачча...“* (Эртақдан.)

§ 83. *Фе'л қўшма кесим.* Бу икки ё ортиқ фе'лнинг қўшилишидан тузилган бўлиб, бунда бир фе'л ўзининг асл лексик ма'носини тутиб (бу ма'но шу қўшма кесимнинг асосий мазмунидир), бошқаси асл лексик ма'носини йўқотиб, асосий элементнинг турли ма'но оттенкаларини ифодалашга хизмат қилади (етақчи фе'л+кўмакчи фе'л). Етақчи фе'л одатда равишдош формасида бўлади. Кўмакчи фе'ллик функциясини ҳамма фе'ллар бажаравермайди, бу вазифада келадиган махсус фе'ллар бордир. Кўмакчи фе'лнинг қандай формада келиши, қайси фе'л блан қандай турнинг қўллани-

ши семантик—грамматик талабга қараб бўлади: кўмакчи феълнинг ҳарбир тури махсус ма'но даражаларига эгадир. (Масалан: *тур—машғуллик, кетди—изчиллик, ташла—қат'ий тугаллик ва бошқалар*). Қўшма феълнинг қандай кўмакчи феъллар блан келиши, тузилиши, бирикиш формалари ва бошқалар ҳақида морфологиянинг феъл баҳсида сўзланган эди.

§ 84. Қўшма феъл кесимлар ба'зан бирхил формадаги икки феълнинг бирикуви блан (жуфт феъллар) ёки шахс ва сон жиҳатидан бирхил бўлган „шарт феъли+буйруқ феъли“ формасида тузилиши ҳам мумкин. Масалан: *айтди-қуйди (ма'носи: 1. Дарров, онсонгина айтди, 2. Шунчаки айтди), айтсам-айтай* (айтақолай). Бундай бирикувда ҳам иккинчи элемент одатда асл лексик ма'носини йўқотади.

§ 85. Қўшма феъл кесимлар кўпинча икки сўздан тузилган бўлади. Ба'зан унинг уч ва ундан ортиқ сўздан тузилиши ҳам мумкин. Масалан: 1. *Бироз турганингизда, суви қочиб, мошқичирига айланиб кетиб қўяқолар эди.* (Эртакдан.) 2. *Ҳикояни сен айтиб берақол.* 3. *Қани, энди айтиб бериб юборақолинг.*

Бундай ҳолларда ҳам қўшма феъл икки қисмдан иборат бўлаверади: „етақчи феъл+кўмакчи феъл“ (*айтиб+бериб юборақолинг* каби); лекин составидаги ҳарбир сўз ма'лум бир функцияга эга бўлади: унинг ҳарбири асосий ишнинг ма'носидаги бирор оттенкани билдиради.

§ 86. Айрим бирикмаларнинг („равишдош+мустақил феъл“ формасидаги тизманинг) қўшма кесим ёки икки айрим кесим, ёки бир ҳол ва бир кесим эканлиги умумий фикрий-грамматик хусусиятга қараб белгиланади. Масалан: *бой қаролига бир бурда қотган нонни ҳам уриб берди.* (Эртакдан.)—*Ҳаво булут бўлди. Чақмоқ чақди. Орқасидан ёмғир уриб берди.*

Биринчи гапдаги „уриб берди“ бирикмаси қўшма кесим эмас, чунки бундаги ҳар икки элемент ҳам ўз лексик ма'носини сақлагандир; бунда кесим „берди“ сўзининг ўзидир. Иккинчи гапдаги „уриб берди“ бирикмаси қўшма кесимдир, чунки ундаги асосий ма'но биринчи элементда бўлиб, иккинчи элемент асл лексик ма'носини йўқотиб, биринчи феълнинг ма'носига қўшимча ма'но орттиради (бу ўринда — ишнинг бирдан бошланиши, бундаги тезлик ва давом).

Бундай бирикмаларнинг қўшма кесим бўлиш ёки бўлмастлигини аниқлашда интонациянинг ҳам роли бордир: қўшма кесим бўлмаганда, орада қисқа тўхташ бўлади ва иккинчи элемент нормал ҳолда айтилади қўшма кесим бўлганда, орада тўхташ бўлмайди, иккинчи элемент кучсизроқ ва одатдагига нисбатан тезроқ айтилади.

§ 87. Бундан аввалги параграфда кўрсатилган мисоллар қўшма кесимнинг аслда икки мустақил кесимдан (уюшиқ кесимдан) туғилганлигини кўрсатади. Уюшиқ кесимнинг қандай қилиб қўшма кесимга айланиши, бунинг тараққий этиши йўли шундай:

а) икки кесимнинг ҳарбири мустақил ҳолда қўлланган (уюшиқ кесим). Улар синтактик тенгликка, санаш интонациясига эга бўлган (урди ва берди — уриб, берди);

б) семантик — грамматик мустақиллик йўқолиб, биринчи элемент иккинчисига аниқловчи бўлиб қолган; натижада, орадаги санаш интонацияси ҳам йўқолган ва „ҳол+кесим“ формаси туғилган (уриб берди — уриш блан — калтак блан берди: равиш ҳоли+кесим);

в) равиш ҳоли фе'лга қўшилиб кетган, бунда фе'л ўз лексик ма'носини йўқотиб, ёрдамчи бўлиб қолган; асосий ма'но биринчи элементнинг устида қолган — қўшма кесим (чоғиштиринг: *ўқиб юрипти, югуриб кетди, кулиб юборди ва бошқалар*).

§ 88. Қўшма кесимнинг составидаги элементларнинг одатда қўлланадиган ма'лум тартиби бордир. Бу тартибнинг кўринишлари:

1. Фе'л қўшма кесимларда:

а) етакчи фе'л аввал, кўмакчи фе'л сўнг келади;

б) шахс-сон, замон кўрсаткичлари иккинчи элементга қўшилади (*кетиб қолдинг*). Ба'зан биринчи элемент сон кўрсаткичини олиши мумкин. Бундай қўлланиш ма'нонинг кучайиши ва та'кид учун хизмат қилади;

в) бўлишсизлик белгиси, кўпинча, иккинчи элементда бўлади (*айтақолди — айтақолмади*), ба'зан биринчисига қўшилади (*айтмай қўйди*). Бу икки кўриниш ма'нонинг оттенкаси жиҳатидан бироз фарққа эга. Бўлишсизлик белгиси ҳарикки элементга қўшилганда, бўлишсизлик, бундаги қат'ийлик англашилади (Бу хусусиятлар ҳақида морфологиянинг фе'л баҳсига қаранг.)

г) сўроқ белгиси одатда кейинги элементга (тусловчи қўшимчалардан сўнг) қўшилади.

2. От қўшма кесимларда:

а) от қисми аввал келади;

б) ҳарикки қисм кетма-кет келади, орага сўз кирмайди (контакт ҳолат);

Ше'рий асарларда поэтик талаблар натижасида юқоридаги ҳолатларнинг ўзгариши ҳам учрайди:

а) кесимнинг от қисми кейинги ўринга тушиб қолади. Масалан: *ҳаммалари Зайнабни қилар бўлдилар орзу* (Ҳ. Олимжон);

б) от ва феъл қисмлари бир-бирдан ажралган ҳолда бўлиши ҳам мумкин (орага сўз киради — дистант ҳолат). Бундай вақтларда от қисми кейинги ўринда келади. Масалан: *Бўлдилар Москва бориб, ҳурматли меҳмон пахтадин.* (Қўшиқдан.)

§ 89. Кесимнинг қўлланишида шундай хусусиятлар бор;

а) икки ё ундан ортиқ гапга бир кесим келтирилиб, у бирнеча кесимнинг вазифасини бажаради (ялпи кесим). Бу ҳолат, кўпинча, шеърларда, мақолларда учрайди (ихчамлик учун). Мисоллар: *кўртутганин қўймас, карэшитганин.* (Мақол.) *Курмаги кўп, гурунчидан тоши.* (Муқимий „Тўйиқонбачча“.)

в) ифодада зарур бўлмаган ўринларда (масалан: мавжудлик билдиришда) кесим яширинади ҳам. Бундай вақтда кесимсиз ҳолда ҳам тугаллик англашилиб туради (ҳам фикрий, ҳам грамматик жиҳатдан). Кесимнинг яширинуви мавжудлик, бирор ҳолатда бўлиш англатишда, тўлиқсиз гапларда, мақолларда ва шунинг каби ўринларда учрайди. Масалан: 1. *Салима уйда.* 2. *Бу аламларга чидолмай, кўзда ёшим шаш қатор* (Муқимий). 3. *Болани ёшдан, одамни бошдан.* (Мақол.)

Состави феъл ҳам ундов сўздан иборат бўлган қўшма кесимларда баъзан (асосан шеърларда) унинг феъл қисми „яширинади“ ҳам. Бу ҳодиса ундов сўзнинг хусусияти билан изоҳланади. Масалан: *Бозорда бир кун бир бой кўтартирди беш пуд юк. Оёқларим титрарди, зарбидан юрак дук-дук.* („Бобомнинг ҳикояси“ шеърдан.)

Юқоридагилардан англашиладики, кесимнинг ифодаланмаслиги асосан қўйидаги ўринлардadir: 1. Борлик, мавжудлик маъносини ифодалашда (*бор, туради, бўлади* каби сўзлар ифодаланмаган бўлади): *китоб шкафда. Ақл ёшда эмас, бошда* (мақол.) *Мен бойнинг қўйини боқардим. Қўйлар сувдан ўтмоқда. Мен юрагимни ҳовучлаб тураман: қўй оқиб кетса, ё бирор шикаст етса, бунинг ҳам тўлови менинг гарданимга.* („Менинг революциядан аввалги кунларим“ очеркидан). 2. Сўроқ гапнинг айрим типларида: *Тоғсизхон! Қайққа? Пахта теришгами? (Уйғун)* 3. Айрим тўлиқсиз гапларда (одатда диалогларда учрайди). Масалан:— *театрга қачон борасан? — Бугун.* 4. *Олға!* типидagi эмоционалликка эга бўлган ундов гапларда. 5. Атов гапларда ҳам кўпинча кесим ифодаланмайди. Масалан: *Июль ойи. Студентлар дам олишга кетаётирлар.*

Маънони кучли ифода этиш учун, кесим мазмунан биринчи ўринда бўлган вақтда, уни такрорлаш — контекстан турли воситалар орқали англашилиб туришига қарамай так-

дорлаш учрайди (умум кесим блан ифодалаш мумкин бўлган ўринларда ҳам) Масалан: *айтган ҳам у, борган ҳам у.*

* * *

§ 90. Эга ва кесимни тайинлашдаги, уларнинг ўзаро муносабатларини белгилашдаги айрим нуқталарни кўриб ўта-
миз:

1. Сифатдошдан кейин *йўқ* сўзи келганда, бу сўз *эмас* ма'носида қўлланганда, сифатдош блан иккиси бир кесим саналади; асл *йўқ* (нет) ма'носида қўлланганда, *йўқ* сўзининг бир ўзи кесим бўлади. (сифатдош эга бўлади). Масалан: *у айтган йўқ.* Ундаги сифатдош эгалик қўшимчаси блан қўлланганда ҳам, *йўқ* блан бирликда бир кесим саналаверади. Асл ҳолат, ма'но шу сифатдошнинг қаралмиш ҳам эга бўлиб, ундан олдинги сўзнинг қаратқич эканини, ҳарик-жала ҳолатнинг аслда бир эканлигини эслатади, броқ бугунги тилда улар фарқли; олдинги сўз қаратқичликдан тамоман чиқиб, эга бўлиб, қаралмиш ва *йўқ* сўзи бир бутун кесим саналади. У эга қаратқич формасида қўлланган ҳолларда, сифатдош — эга, *йўқ* сўзи кесим бўлади. (*У айтгани йўқ*— *шунинг айтгани йўқ.*) Бу икки конструкция грамматик жиҳатдан ҳам, ма'но жиҳатидан ҳам фарқлидир.

2. Ше'рий асарларда, ба'зан прозаик асарларда ҳам, эга ва кесимни тайинлаш, умумий хусусиятга қараш блан бирга, интонациянинг кучи блан ҳам бўлади:

1. *Исмим эди Тошхаммол (2+5 формасидаги вазн).*

Исмим эди Тошхаммол (4+3 формасидаги вазн).

2. *Ким айтган?* (Қайси одам айтган?).

Ким айтган? (Айтган одам ким?)

Яна бир мисол: *сўзлаган бу опаси эмас, катта опаси—*

Бу опаси эмас, холаси.

3. Боғлама ифодаланмай, эга, кесим тенглик ма'носини билдирганда ва шунинг каби ўринларда, уларнинг ҳоким-гобе"лиги тартиб орқали белгиланади (интонация, пауза одатдагидек бўлганда); 1. *Етти кун—бир ҳафта.—Бир ҳафта — етти кун.* 2. *Ким айтган?*— *Айтган ким?* Боғлама ифодаланганда, бу ҳолат ўз кучини йўқотади. Масалан: *мендирман марди майдонинг.* („Далли“ дostonидан.)— *Мен марди майдонингдирман.*

Эганинг охирга кўчирилиб, кесим вазифасида саналиши унинг аҳамият жиҳатидан биринчи ўринга чиқиши — аниқланиши лозим бўлган нарса бўлиши сабаблидир.

4. „*Айтгани айтган*“ типдаги бирикмалар ба'зан бир қўшма кесим саналиб, ўрни блан эга, кесим ҳам бўлаолади. Бу ма'нодан, грамматик ҳолатдан, интонациядан, паузадан

билинади: ўш^а фе'л блан ифодаланган ишни бажаришда ор-тиқлик, кўп такрор ма'носи англлатилганда, қўшма кесим саналади. Бундай вақтда иккиси бир бош урғу блан айтилади, орада пауза бўлмайди. *Айтган* сўзи қат'ий, рад этиб бўлмайди ма'носи ифодаланганда, „*айтгани*“ эга, „*айтган*“ кесим саналади. Биринчи ҳолда қаратқич вазифасида келиши лозим бўлган сўз бу формага кирмайди ва бу вазифани бажармайди ҳам (эга бўлади); иккинчи ҳолда у қаратқич формасида бўлиб, шу вазифада келади. (У қаратқичнинг қандай сўз бўлиши, формаси, шахси, сони биринчи сўздаги эгалик қўшимчасига қараб бўлади. Бу — иккинчи ҳолда, кўпинча, қаратқич „яширинади“). Масалан: у *айтгани-айтган* (доим айтади). *Унинг айтгани* — *айтган* (айтгани қат'ий).

5. Отоқли от блан турдош от предиктивлик муносабати-га киришганда, турдош отнинг кесим бўлишини кўрдик. (кесим умумга киритучи элементдир). Ба'зан бунинг акси ҳам учраб қолади. Бундай вақтларда эга тушунчанинг ҳажми жиҳатидан кесимга баробарлашиб олиши шарт, чунки эга одатда кесимга нисбатан тушунчанинг ҳажми жиҳатидан кенг бўлмайди. Бундай ўринларда уларни тенглаштириш турли йўллар блан бўлади:

а) эга якка шахсни кўрсатучи олмошлардан бўлади. Масалан: у — *Тойнўлат*.

б) Эганинг ма'носи аниқловчи орқали торайтирилади. Масалан: 1. *Шаҳарларнинг шаҳари* — *Москва*. 2. *Бу шаҳар* — *Москва*.

в) иккинчи пунктдаги ма'но сўз такрори блан ифодаланади. Масалан: *шаҳар* — *шаҳар* — *Москва*.

г) Иккинчи пунктдаги ма'но махсус интонация ёрдами блан ифодаланади. Масалан: *шаҳар* — *Москва*.

6. Ба'зан эганинг ҳам, кесимнинг ҳам айнан сўздан бўлиши мумкин. Масалан: *темир* — *темир*, *пўлат* — *пўлат*. Бундай конструкцияда иккинчи элемент белги ма'носига кўчиб, чоғиштириш (чоғиштирилган иккинчи предметнинг доим ифодаланиши шарт эмас), белги тасаввурининг та'киди ма'носи ифодаланади.

* * *

§ 91. *Боғлама*. Кесимнинг эга блан боғланишида ёрдамчи элемент қўлланишини кўриб ўтдик. (Масалан: *Карим ёш эди*). Бундай элементнинг қўлланмаслик ҳоллари ҳам бор, броқ бу жуда чегаралидир. Эга ва кесимни бириктиручи бундай элементлар боғлама — связька дейилади. Булар асл мустақил ма'носини йўқотиб, ёрдамчи сўз вазифасига кўчган.

элементлардир. Буларнинг хизмати предикативликни кўрсатиш, кесимни шакллантириш, фе'л бўлмаган сўзлар блан қўшилиб, замон; майл, шахс—сон ма'ноларини ифодалашдир. фе'л бўлмаган сўзлар бундай ма'ноларни билдирадиган кўрсаткичларга эга бўлмайди.

§ 92. Эга, кесим муносабатида, кесимнинг шаклланишида хизмат этучи бундай сўзлар — боғламалар бўл, қил, эди, экан, эрур, эмиш каби ёрдамчилардир. (Булар ўрни блан ҳархил шаклга киради-тусланади.) Шунингдек, предикативлик қўшимчалари ҳам боғлама вазифасида келади, улар ҳам замон; шахс-сон муносабатларини ифодалаш ролини бажаради.

Бўл сўзи боғлама вазифасида келганидек, ба'зан ўзининг асл мустақиллик ҳолатида бўлмоқ, мавжуд бўлмоқ, юзага келмоқ, воқи^а бўлмоқ ма'носида ҳам қўлланиб, айрим кесим вазифасида бўлаолади. (Биринчи ҳолда у қўшма кесимнинг составига киради, иккинчи ҳолда ўзи мустақил кесим саналади.) Бу ҳолатлар мазмунан англашилиш блан бирга, грамматик воситалар орқали ҳам билинади: қўшма кесим бўлганда, бир бош урғу блан айтилиши; иккинчи ҳолатда эгаваз кесим составини кўрсатиб туручи пауза ёрдами блан ажралиб туриши ва бошқалар. Мисоллар: 1. У отпускаи олдидан жуда кўп мажлислар блан банд бўлди, оғзидан чиққан сўз мажлис бўлди. („Муштум“ журналидан). — Кеча клубда мажлис бўлди. 2. Совет ватанида қизлар эркин, энди уларнинг кўз ёшлари ёмғир бўлмайди. — Бугун ёмғир бўлмайди. 3. У жавоб берди: Каримов мен бўлман. — Бугун мажлисда қизлардан ким бўлади? — Салима бўлади. Салима кеча мажлисда бўлди.

Бўл ёрдамчиси бирор ҳолатда бўлмоқ, бирор ҳолатга ўтмоқ, шунга эришмоқ каби ма'ноларни ифодалайди. Масалан: опам мастер бўлди. Мен а'лочи бўлдим. У отлар блан (кенг ма'нода), шунингдек, сифатдошлар блан бирикиб келади. Мисоллар: у институтни битириб, ўқитучи бўлади. Карим касал бўлиб қолди, доктор уни тузатди. План юз бўлди. У борадиган бўлди (у борар бўлди). У бироз югурган бўлди. — (Буларнинг ма'носи ҳақида фе'л баҳсига қаранг).

Қил фе'ли ҳам кўпинча ёрдамчи вазифасида қўлланади (Бизнинг бригадамиз бу йил планнинг бажарилишини юз эллик процент қилди), броқ ба'зан мустақил фе'л бўлиб ҳам ишлатилади. Бу вақт у айрим ма'но беради: бажармоқ, яраммоқ ва бошқалар. Масалан: бу ишни Салим қилди. Кампир ҳовлидаги ёш ўрик дарахтига қараб: „Ўригингиз қиладимми?“ — деб сўради. (Эртақдан) („... ўригингиз қиладимми?“ — мева қиладимми? — ҳосил берадимми?). Қил ёрдамчиси вазифасида

базан *эт, айла* элементлари ҳам қўлланади. Булар архаик ёрдамчилардир.

Бул ёрдамчиси орқали тузилган қўшма фе'л ўтимсиз бўлади; *қил* ёрдамчиси орқали эса, ўтимли фе'л ҳосил қилинади. Масалан: *бола ёшлигидан ғайрат қилди, ўқиди, натижада, одам бўлди — Интернат, мактаб болани тарбиялади, одам қилди.*

§ 93. Боғлама ма'носида тўлиқсиз фе'ллар ҳам қўлланади.

Эди (архаик формаси: эрди) ёрдамчиси узоқ ўтган замонни ифодалаб, эслатиш, ҳикоя ма'ноларини англатишда асосий роль ўйнайди. (*У ёш эди. Мен гапирган эдим*). Шарт фе'ли билан қўшилганда, тилак оттенкасига эга бўлади. (*Шу китобни менга берса эди*). Ба'зан фе'лнинг равишдош формаси билан ҳам бирикади. Масалан: *мен келаётган эдим. —...келаётиб эдим.*

Экан (эркан) ёрдамчиси бирор ҳаракат, ҳолат, хусусият, белгининг сўзловчига аввалдан ма'лум бўлмай, сўнггина ма'лум бўлганлиги, ба'зан, қутилмаганда шундай чиқиб қолганлиги ма'носини ифодалашга хизмат қилади. (*Бу машина экан. Сен билмаган экансан*). Шарт фе'ли билан қўшилганда, тилак ма'носини англатади (*у борса экан*).

Эмиш (эрмиш) ёрдамчиси эшитилганлик, гумон, рад этиш каби ма'ноларни ифодалашда қўлланади. (*У айтган эмиш*.)

дир элементи ҳукмни аниқ кўрсатади, бирикманинг гап бўлганлигини яна ҳам ойдинлаштиради, та'кидлайди. (*Бу — бола. Бу боладир*); бу элемент „яширинганда“, предикатив шаклланиш пауза билан бўлиб, у вақт муносабат тартиб билан белгиланиб, тартиб ўзгариши бўлақларнинг грамматик ҳолатларини ўзгартириб юборади (*-дир* элементи бўлганда эса, тартиб уларнинг грамматик ҳолатларига та'сир этаолмайди). Масалан: *у сўзлаган. — Сўзлаган — у. — Сўзлагандир у.*

§ 94. Юқоридаги *-дир* элементи эски *турур* фе'лининг қисқаришидан туғилган. Бу фе'л мустақил ма'нода қўлланганда, боғлама саналмайди. Бундай ўринларда „турмоқ, бирор ҳолатда бўлмоқ“ ма'носини англатади.

Бу элемент жонли тилда яна ҳам қисқариб, *-ди* формасига келиб қолган; лекин бу ёрдамчи боғлама сифатида асосан китоб тилида қўлланади. Жонли тилда бу вазифани интонация бажаради, *-дир* элементи эса, гумон ма'носи учун ишлатилади: *бу романдир. У боргандир* каби. Эски ўзбек тилида бу элементнинг ўрнида боғлама вазифасида *эрур* ёрдамчиси ҳам ишлатилади. Масалан: *шул эрур айбим. Муқимий, мардуми Фарғонаман* (Муқимий.)

Юқоридаги *-дир* элементи *турур* фе'лидан туғилган бўлганлигидан, эски ўзбек тилида у айрим, мавжудлик ма'носида ҳам ишлатилган.

Тўлиқсиз фе'лларнинг ба'зилари соф фе'л каби тусланади: тусловчиларнинг қисқа формаларини олади (...эди+м,... эди+нг каби), ба'зилари от туркумидаги сўзлар каби тусланади, тўла формаларни олади: ...экан+ман, ...экан+сан каби (тўлиқсиз фе'ллар ҳақида морфологиянинг фе'л баҳсига қаранг).

§ 95. Боғлама кўпинча бул фе'лидан булса ҳам, лекин бу ма'нода бошқа фе'ллар ҳам қўлланаолади (*келмоқ, санамоқ, атамоқ* каби фе'ллар). Мисоллар: 1. *У келди* (мустақил фе'л). — *Этик оғғимга тўғри келди* (боғлама). 2. *Анча китоб келтирди. Улар ҳали саналади* (мустақил), — *Карим актив саналади* (боғлама) ва шунинг кабилар.

§ 96. Боғлама эгага мослашиб, тобе' шакллар олади. Демак, у кесимни шакллантиради.

Боғламанинг вазифасини предикативлик қўшимчаларининг ҳам бажаришини кўрдик. Ба'зан бундай қўшимчаларнинг ҳам „яшириниши“ учраб қолади. (*Биз совет учучиларимиз. — Биз совет учучилари*). Бугунги адабий тилда бундай кесимлар кўпинча предикативлик аффикси олган ҳолда, мослашув йўли блан ифодаланади. (*Биз ёш алпинистлармиз*).

Предикативлик қўшимчасининг ифодаланмаслиги (бунда, албатта, эга ифодаланган бўлади) олмош кесимларда бошқа кесимларга нисбатан кўпроқ учрайди. (1. *Сен кимсан? — сен ким?* 2. *Менинг яқин кишим сенсан — ... кишим — сен*). Бу ҳодисанинг бир сабаби кесимларнинг ўзидан шахс-сон ма'ноларининг англашилиб туриши ва фонетик жиҳатдан бирхиллик туғилиб қолишидир. Предикативлик аффикси сақланганда, шахс-сон ма'носи та'кид блан ифодаланади.

* *

§ 97. *Кесимнинг эга блан мослашуви*. Бу мослик кесимнинг эгага мувофиқлашиб, шунга мос форма олишидир. Бу форма кесимнинг тобе'лигини билдиручи кўрсаткичдир. Демак, кесимнинг эга блан мослашуви одатда кесимдаги шахс қўшимчалари орқали ифодаланади. Бу қўшимчалар кесим блан эганинг алоқасини кўрсатади.

Ўзбек тилида эга ва кесимнинг мослашуви шахс ва сон жиҳатларидан бўлади. (Ба'зан, род кўрсаткичли сўзларнинг боғланишида жинс-род мослиги ҳам учрайди. Масалан: *Карим — студент. — Карима — студентка*.)

§ 98. Эга ва кесимнинг мослиги шундай кўринишларга эга: 1. Эга ва кесимнинг шахс жиҳатидан мос бўлиши албатта шарт. Шу блан бирга, у шахсларнинг сони ҳам доим мослашган бўлади. Сон жиҳатидан бўлган мосликда учинчи шахсгина ба'зи истисноларга эга булаолади. Масалан: *сен айтдинг* (II шахс, бирлик+II шахс, бирлик). *Биз эшитдик* (I ш., к.+I ш. к.). *У айтди* (III ш., б.+III ш., б).

*моқ—мақсадим. 2. Мақсадим—ўқимоқ. Мақсадларим—ўқи-
моқ, ўрганмоқ, билимли бўлмоқ.*

Турдош бўлган ишнинг такрорини билдиручи инфинитив-
блан ифодаланган эга кўplik формасида бўлади. (Бундай қўл-
лаш ба'зангина учраб қолади). Бу вақт унинг кесим блан
мослашуви, умуман, икки ҳолатда ҳам бўлаолади (бирлик;
кўplik: кўпинча бирлик, ба'зан ше'рий асарларда кўplik ҳам).

10. *Бор ё йўқ сўзидан бўлган кесим бирлик формасида
қўлланади (эга бирлик бўлса ҳам, кўplik бўлса ҳам). Мисол-
лар: 1. Унда қизиқ китоблар бор. 2. Уйда укам бор.
3. Боғчамиз обод, унда ҳархил мевалар бор; уер топтоза,
унда ёввойи ўтлар йўқ.*

*Бор ё йўқ блан ифодаланган кесим кўplik ҳолига кирар
экан, у ҳурмат ма'носини (ўрни блан бошқа ма'ноларни
ҳам) англатади. (Уйда бувим борлар.)*

§ 99. Кесим бирор ҳаракат, иш, ҳолатда давом этишни,
изчиликни ифодалаш учун, ма'нони кучайтириш учун, так-
рорланиб келган сифатдош (ўтган замон сифатдоши: *-ган* аф-
фиси блан ясалган тури) блан ифодаланганда, унинг эга
блан мослашуви айрим хусусиятга эга бўлади: иккинчи сиф-
атдош мослашув формасини олмай, бир шаклда бўлади.
Биринчи сифатдош эса, эганинг қайси шахс эканлигига, со-
нига қараб, махсус қўшимчалар олади. Мослашув шу қў-
шимчалар орқали бўлади (ички мослик). Мисоллар. *бе-
тимдаги чимматни ташлаганим-ташлаган. Мен Совет-
лар даврида яшнаганим-яшнаган.* (Кўшиқ). *Севган отим ёл-
ларини тараганим-тараган* (Ҳасан Пўлат).

§ 100. Гапда эга бирнеча бўлганда (бирнеча шахсни кўр-
сатучи бирнеча сўздан бўлганда), эга блан кесимнинг мос-
лашуви қуйидагича бўлади:

А) Улар шахс жиҳатидан бирхил бўлганда (от, от: 2 шахс,
3 шахс), кесим бирликда ҳам, кўplikда ҳам бўлаолади. (Эга
киши отларидан бўлганда—кўпинча кўplikда.) Масалан:
*Салима ва Карима келди.—Салима ва Карима келдилар.
—Салима блан Карима келишди.*

Б) Улар шахс жиҳатидан ҳархил бўлганда:

а) биринчи ва иккинчи шахсни (бирлик, кўplik) кўрса-
тучи сўзлардан бўлса, кесим биринчи шахснинг кўплигида
бўлади. Масалан: *мен ва сен келдик (Сен ва мен кел-
дик). Биз ва сиз келдик (Сиз ва биз келдик);*

б) биринчи ва учинчи шахсни кўрсатучи сўзлардан бўл-
ганда ҳам шундай. Масалан: *мен ва у келдик (у ва мен
келдик);*

в) иккинчи ва учинчи шахсни кўрсатучи сўзлардан бўл-
са, кесим иккинчи шахснинг кўплигида бўлади. Масалан:
Сен ва у келдингиз (У ва сен келдингиз).

г) биринчи, иккинчи, учинчи шахсни кўрсатучи уч хил сўздан бўлса, кесим биринчи шахснинг кўплигида бўлади. Масалан: *мен, сен ва Вали келдик*.

Уқорида баён қилинган эгалардан сўнг умумлаштиручи сўз келиши ҳам мумкин (*Мен ва сен—иккимиз келдик*). Бу умумлаштиручи сўз эга саналиб, кесим блан шунинг ўзи мослашган бўлади.

ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ БЎЛАКЛАР

Тўлдиручи

§ 101. Тўлдиручи ўз ҳоким сўзига одатда бошқарув йўли блан боғланидиган иккинчи даражали бўлакдир: тўлдиручининг кесим блан бўлган асосий синтактик муносабати бошқарувдир. Тўлдиручи одатда кесимдан англашилган ҳаракат, белги ўзига йўналган ё шу ҳаракатга қандайдир йўл блан боғланган предметни кўрсатади. Демак, тўлдиручи ҳам предметни ифодаловчи бўлакдир. Бу жиҳатдан унинг эга блан ўхшашлиги бордир, брок эга ҳоким ҳолатдаги предметни, тўлдиручи эса, тобе ҳолатдаги предметни кўрсатади. Бу ҳоким—тобелик уларнинг грамматик ифодаланишларида ҳам ўз айримлигини кўрсатиб туради. Эга бош келишидаги сўз бўлади, бу унинг ҳокимлигини билдиручи грамматик кўрсаткичдир. Тўлдиручи восита келишкларидан бири (қаратқич мустасно) блан ё кўмакчилар блан бириккан сўз бўлади, бу формалар унинг тобелигини кўрсатучи белгилардир. Тўлдиручининг қандай формада келиши бошқаручи сўзга боғлиқдир: бошқарув алоқасининг хусусияти шундан иборатдир.

Англашиладики, суб'ект ва предикат алоқасида суб'ектнинг ҳаракатига қандайдир йўл блан боғланган предметни—об'ектни ифодаловчи бўлак тўлдиручидир. Тўлдиручи ҳоким ҳолатдаги предметнинг ҳаракат ё ҳолатининг вужудга чиқишида иштирок этуви иккинчи бир предметни, тобе ҳолатдаги предметни кўрсатади. Масалан: *Тоҳир ошни қошиқ блан еди*. Бунда *ейиш* ишининг бўлиши учун дастлаб бажаруви лозим. Бу бажаруви *Тоҳир*дир, шунга кўра у ҳоким ҳолатдаги предметдир. *Ейиш* ўтуви ҳаракатни англашганлигидан, шунинг ўтиш ҳаракатига мўлжал бўлган предмет-об'ект лозим, бу об'ект *ош*дир. Бу ҳаракатнинг ўтишининг вужудга чиқишида восита бўлган предмет *қошиқ*дир. Англашиладики, *ош, қошиқ* элементлари тўлдиручилар. Бу бўлаklar кесимни тўлдиради, унга аниқлик, тўлалик беради. Булар бўлмас, фикр аниқ, тўла англашилмай ҳам қолиши мумкин. Масалан: *Чол қармоқ блан балиқ тутди* гапидаги тўлдиручилар (*балиқ, қармоқ*) кўринмаганда, *чол тутди* парча-

сигина қолиб, фикр тўлиқ бўлмайди: нимани тутганлиги, қандай тутганлиги англашилмайди.

§ 102. Тўлдиручи бошқаручи сўзга тобе' бўлиб, у бошқарилучи саналади. Унинг бу тобе'лиги, ҳоким сўзга боғлануви турличадир. Бу тобе'ланиш: 1. Келишиқ кўшимчаси ёрдами блан бўлади (*Сен Салимани чақир*): келишиқли конструкция. 2. Кўмакчи сўз ёрдами блан бўлади (*Хат и қалам блан ёзди*): кўмакчили конструкция. 3. Ҳам келишиқ кўшимчаси, ҳам кўмакчининг иштироки блан, ҳариккисининг комбинацияси блан бўлади (*У сенга қадар — сени ҳам сўради*). 4. Биринчи ҳолат контекстуал бўлади, я'ни келишиқ формаси кўринмайди, броқ умумий мазмун, боғланиш, тартиб уни очиқ англагиб туради. (*У китоб келтирди*). Демак, бунда бош келишиқдаги сўз тушум вазифасини бажаради.

Бошқаручи сўз кўпинча фе'ллардан, ба'зан сифатлардан бўлади. Мисоллар: *сенга айтди. У сенга ўхшаш ҳар кун эрталаб физкультура блан шуғулланади каби*. Сўзловчи, бошловчи, бошқаручи тивидаги — фе'лдан ясалган отлар ҳам бошқаручи бўлак бўлиб келаолади.

§ 103. Тўлдиручи одатда кесимга боғланади, броқ бошқаручи сўзнинг ба'зан бошқа вазифада бўлиб қолиш имкониятининг ҳам борлиги унинг ба'зан эгага, аниқловчига, бошқа бир тўлдиручига боғланган бўлиши ҳам мумкин эканлигини кўрсатади (бу вақт шу тобе' этучилар сифатдошдан, иш отидан бўлади); 1) Эгага боғланади: *буни сенга айтиш ма'қул*. 2) Аниқловчига боғланади: *бетга айтганининг захри йўқ*. (Мақол.) 3) Тўлдиручига боғланади: *китобни келтирганга раҳмат дедим*. („Болалар эртаги“дан.)

§ 104. Тўлдиручилар ҳам предмет ма'носини англаганидан, улар материал — қандай сўз блан ифодаланиш жиҳатидан эга кабидир: у от ё отлашган сўзлар блан ифодаланади.

Тўлдиручиларнинг материал жиҳатидан бўлган турига мисоллар:

От тўлдиручи. Масалан: *хон қовоғини уйди, булутлар ёмғир қуйди* (Ҳамид Олимжон).

Олмош тўлдиручи. Масалан: *менга айтгин кўнглингдаги сирингни* („Равшан“ достонидан). *Бу гапни қайсисига айтдинг?*

Сифат тўлдиручи. Масалан: *ёмонга ёндашма*. (Мақол.)

Сон тўлдиручи. Масалан: *ўнни иккига бўлсанг, беш ҳосил бўлади*.

Сифатдош тўлдиручи. Масалан: *сўзни айтгин уққанга, жонни жонга суққанга*. (Мақол.)

Инфинитив тўлдиручи. (иш оти ҳам) Масалан: 1. *Ўқи-моқни қилдим орзу*. (Пўлкан.) 2. *Кўрмаганлар кўришни*,

кўрганлар ўлтиришини қилар бўлдилар орзу. (Ҳамид Олимжон.)

§ 105. Тўлдиручининг ҳаракатни ўзига бевосита ёки восита блан қабул қилган, ҳаракат ўзига ўтган, йўналган предметни-об'ектни англатадиган бўлак эканлигини кўрдик. Ҳаракат блан объект орасидаги муносабатнинг бундай хилма-хиллигига, қандай характерда бўлишига қараб тўлдиручилар икки турли бўлади: *тўғри тўлдиручи* (воситасиз тўлдиручи) ва воситали тўлдиручи.

Тўғри тўлдиручи ҳаракат ўзига бевосита ўтган предметни кўрсатади (ҳаракатнинг бевосита мўлжали шу об'ектдир. Ҳаракат шу объектни тўла равишда ўз та'сирига олади). Воситали тўлдиручи ҳаракат ўзига бевосита ўтган предметни эмас, балки ҳаракатга бошқа бирор йўл блан боғланган предметни кўрсатади. Тўғри тўлдиручи тушум келишигидаги сўз блан ифодаланади (*Мен дафтарни келтирдим*), воситали тўлдиручи бундан бошқа келишиклардаги (бош келишик ва қаратқич мустасно) сўзлар блан, шунингдек, кўмакчили конструкция блан ҳам ифодаланади: *китобни укамга олдим. Сен шу масала устида бош қотираяпсанми? У Салим блан кинога кетди. Бу расмни сен учун олдим* каби.

§ 106. Тўғри тўлдиручининг тушум келишигидаги сўз блан ифодаланиши унинг ўтимли фе'л блан боғланишини (ўтимли фе'л томонидан бошқарилишини) кўрсатади. Ўтимсиз фе'л тўғри тўлдиручи олмайди. Тўғри тўлдиручи ба'зан чиқиш келишиги формасидаги сўз блан ҳам ифодаланади. Бундай вақтда ҳаракатнинг предметга тамоман эмас, балки қисман ўтганлиги, предметнинг шу ҳаракатнинг та'сирига қисман тушганлиги англашилади. Масалан: *узумни енг* (узум ўзи бир ейишлик бўлиб, ҳаммаси сизга аталган: ҳаммаси ейлади).—*Узумдан енг* (қисми ейлади).

§ 107. Тўғри тўлдиручининг тушум келишигидаги сўз блан ифодаланишини кўрдик. Ба'зан бу сўзда тушум белгиси қўлланмайди, у бош келишик формасида бўлади. У сўзнинг тушум келишигидаги сўз вазифасида эканлиги фикрий-грамматик ҳолатдан ўша фе'л блан боғланишдан англашилиб туради: *У китобни келтирди.*—*У китоб келтирди* каби.

§ 108. Тўғри тўлдиручининг тушум келишиги қўшимчасини олган ҳолда (белгили) ё бош келишик формасида (белгисиз) қўлланиши ма'но ва грамматик ҳолатга асосланади. Булар ма'лум фарқга эгадир. Бу асосан қуйидагича: тўғри тўлдиручи сўзловчи ва тингловчига аввалдан ма'лум бўлган предметни ифодалаганда, тушум белгиси сақланади. Умуман шу турдаги предмет ифодаланганда, тушум белгиси қўлланмайди. М а с а л а н : *китобни келтирди* (аввалдан мўл-

Сифатдош ҳолат билдирганда, турғун белгини англатганда, тўлдиручи белгисиз ҳам қўлланаолади. Ма'но умумий бўлади. Масалан: *кўчада кўзига оқ тушган бир бола кўрдим.*

6. Тўғри тўлдиручи эгалик қўшимчаси олганда (айниқса, учинчи шахсда). Масалан: *дафтарини олдим.*

Ше'рий асарларда бунинг ўзгариши ҳам учрайди. Масалан: *яша, Сталин, яша, юртимиз қилдинг чаман.* (Қўшиқ.)

7. Тўғри тўлдиручи фикр марказида бўлган предметни ифодалаганда, чегаралаш, жинс, тур жиҳатидан ажратиш ма'носини берганда, Масалан: *Карим қовунни ҳуш кўрмайди, лекин узумни қўймайди.*

8. Тўғри тўлдиручи пайт билдирадиган сўз блан ифодаланганда. Масалан: *у қишда қаттиқ касал бўлди: „Ёзгача ўламан“ деб ўйлади; лекин у тузалди, ёзни кўрди.* („Халқ эртаклари“ дан) ва бошқалар.

Тўғри тўлдиручининг белгили ёки белгисиз қўлланишида бошқаручи сўзнинг ҳам ма'носи ма'лум рольни ўйнайди. Айрим фе'лларнинг ма'но хусусияти тушумнинг белгили қўлланишини талаб қилади: *севмоқ, ёқтирмоқ, мақтамоқ* каби фе'ллар.

§ 109. Воситасиз тўлдиручи тўғри объектни—ҳаракат ўзига бевосита ўтган предметни англатади. Бу ма'но ба'зан бошқачароқ характерга эга бўлади: тўлдиручи фе'лдан—бошқаручи вазифасидаги фе'лдан англашилган ҳаракатнинг бажарилиши натижасида, шунинг натижаси бўлиб туғилган предметни билдиради (натижа объект, натижа тўлдиручи). Масалан: *у ҳайкал ишлади. У хат ёзди.*

Ба'зан тўлдиручининг ма'носи бошқаручи фе'лнинг ўзакнегизидан англашилиб туради. Бу бошқаручи фе'лнинг ўзакнегизи тўлдиручи блан бирхил бўлади: фе'л шу сўздан ясалган бўлади (ички объект, ички тўлдиручи). Масалан: *гапирмоқ* (гапни), *сўзламоқ* (сўзни), *ишламоқ* (ишни) каби. Бунинг ба'зан *гап гапирмоқ, сўз сўзламоқ* формасида ишлатилишини ҳам кўрамиз (жонли тилда, фольклорда). Бундай қўллаш ифодани кучайтиришга хизмат қилади.

§ 110. Гапда бирнеча тўғри тўлдиручининг қатор келиши ҳам мумкин (уюшиқ ҳолда эмас). Бундай вақтда энг аввалгидан кейингилари иш отидан бўлиши шарт, чунки улар бошқаручи вазифасида ҳам бўлади (ўзидан аввалги тушумга нисбатан—бошқаручи, кейинги сўзга нисбатан—бошқарилучи); тўғри тўлдиручининг бошқаруچиси эса, доим фе'л блан ифодаланади. Масалан: *кетмон чархловчини чақиришни кимга топширдинг?* (кетмонни чархлаш, чархловчини чақириш, чақиришни топшириш).

жал қилинган, сўзловчи ва тингловчига аввалдан ма'лум бўлган китоб), *китоб келтирди* (умуман китоб). Бу қонданинг асосий ҳолат сифатида берилишининг сабаби ба'зан белгилли тушумда ҳам ма'нонинг умумий бўлиши мумкинлигидир. (*У аллакимни чақирди. Бирорта болани чақир. Стадион қуришга қандайдир жарни мўлжалладилар*). Демак, ма'но умумийлиги тўғри тўлдиручи бўлиб келган сўзларнинг ўз лексик ма'носига кўради (айрим ўринларда ундаги аниқловчининг кучи блан конкретлашади). *Узумни эмас, қовунни яхши кўраман* каби ўринларда жинси, ўрни блан турни, аниқлаш вазифасида бўлиб, диққат шу бўлак блан ифодаланган предметдади, шунинг учун у белгилли ҳолда қўллангандир. Умуман, мазмуни ялли бўлган ўринларда (кўпинча, қўшиқларда, мақолларда) тушум келишига белгиси сақланса ҳам, ма'но умумий бўлаверади.

Тўғри тўлдиручининг белгилли ҳолда қўлланиши, асосан, қуйидаги ўринлардади.

1. Тўғри тўлдиручи атоқли от, ё кишилиқ олмоши блан ифодаланганда. Масалан: *у Москвани кўрган. У сени сўради*.

Газета, журнал кабиларнинг номлари тўғри тўлдиручи бўлиб келганда, белгисиз ҳолда ҳам қўлланаолади (бунда ма'но умумлашган-тур аниқланади). Масалан: *мен „Огонёк“ олдим*.

2. Тўғри тўлдиручи кўрсатиш олмоши ё пайт, ўрин билдиручи сўз блан ифодаланган аниқловчига эга бўлганда. Масалан: *анави китобни келтирдингми? Кечаги китобни келтирдингми? Девордаги чумчуқни отиб туширди*.

Пайт билдирган аниқловчи турни аниқлаш, вақтга хослик каби умумий ма'ноларни ифодалаганда, бу тўлдиручи белгисиз қўлланаолади. Масалан: *у қишки уст-бош, кийим олди*.

3. Бошқаруви блан бошқарилуви элементлар орасида сўз ё сўзлар бўлганда (дистант ҳолат, иккаласи кетма-кет келса, контакт ҳолат бўлади). Масалан: *сен китоб келтирдинг. Китобни сен келтирдинг*.

Ше'рий асарларда, поэтик талабга кўра бу қонданинг ўзгариши ҳам учрайди. Масалан:

*Меҳрибон оналар бахтиёр ва шод,
Устирар ажойиб, соғлом, ҳур авлод. („Хат“.)*

4. Тўғри тўлдиручи отлашган сўз блан ифодаланганда. Масалан: *ўқиётганни менга чақир*.

5. Унинг сифатдош блан ифодаланган аниқловчиси бўлганда. Масалан: *юборилган китобни олдим*.

§ 111. Воситали тўлдиручилар ҳам турли кўринишга эга. Уларнинг жўналиш, чиқиш, ўрин келишикларидан бирортасида келган сўз блан ифодаланишини, шунингдек, ба'зан кўмакчи сўз блан келишини юқорида кўриб ўтдик. (Мисоллар: *китобни укамга олдим. Бу ғилдирак чўяндан ишланган. У ўқишда а'лочи. Қуш қаноти блан учади.*) Энди уларнинг ҳарбирини айрим қараймиз.

§ 112. Жўналиш келишиги формасидаги сўз блан ифодаланган тўлдиручилар: 1. аталганлик, қаратилганлик ма'носини англатади: *буни Салимага олдим. Бу иш сенга топширилди.* 2. Эришув ма'носини англатади: *Меҳнат роҳатга етказар.* 3. Ўхшатиш ма'носини англатади: *Пахта ўхшайди гулга.* 4. Тенглик, эваз ма'носини англатади: *Қаламни дафтарга олмоштирди.* 5. Восита бўлган предметни англатади: *иккисининг оғзини қумга тўлдирди.* („Кунтуғмиш“ достонидан.) 6. Бирга бўлиш ма'носини ифодалайди: *Партия раҳбарлигида кўп ютуққа ёрмиз.* (Қурбон ота.) 7. Бажаручини англатади; *ҳикояни ўғлига айттирди.* 8. Шуғулланиш, машғуллик предметини англатади: *болаларнинг тарбиясига машғул бўлди.* („Кунтуғмиш“.) 9. Логик объектни англатади: *Авазжон дейди отима.* („Аваз“ достони) ва бошқалар.

§ 113. Чиқиш келишиги формасидаги сўз блан ифодаланган тўлдиручилар: 1. Предметнинг нимадан ишланганлигини, материални англатади: *бу кроватъ пўлатдан ишланган.* 2. Чоғиштириш ма'носи билдиради (чоғиштиришдаги иккинчи предмет): *у Каримдан каттароқ.* 3. Тўдадан ажратиб кўрсатиш ма'носини англатади: *мажлисда олимлардан ҳам гапирди.* 4. Логик объектни ифодалайди: *бу иш Каримдан бўлди.* 5. Чегаралаш, ажратиш ма'носи билдиради: *сендан бошқа ҳечким кечикмади.* 6. Бирор белгининг нима бўйича, нима жиҳатдан эканлигини англатади: *чаққонликдан, ҳусндан ками йўқ* („Кунтуғмиш“.) 7. Бирор ҳаракат, умуман белгининг қайси предметга қаратилганлигини билдиради: *У сиздан сўраяпти.* („Болалар эртаги“) ва бошқалар.

§ 114. Ўрин-пайт келишиги формасидаги сўз блан ифодаланган тўлдиручилар: 1. Бирор белгининг нима жиҳатдан эканлигини англатади: *у ишда ўзини кўрсатди.* 2. Восита бўлган предметни билдиради: *ипак парашютда қиламиз парвоз.* („Хат“.) *У хатни қаламда ёзди.* (қаламда—қалам блан) ва бошқалар.

§ 115. Тўлдиручилар кўмакчили конструкция ҳолида ҳам бўлади.

Блан кўмакчиси иштирокида тузилган конструкция орқали ифодаланган тўлдиручилар: 1. Биргалик англатади: *Карим кинога Салима блан кетди.* 2. Бирор ҳолатнинг нима

блан мавжудлигини билдиради: *бочка сув блан тўла*. 3. Восита ма'носини англатади: *хатни қалам блан ёзди* (қалам блан—қаламда) ва бошқалар.

Учун кўмакчиси блан қўлланган тўлдиручилар, асосан, аташ, хослаш ма'носини англатади: *китобни сен учун олди*.

Тўғрисида (ҳақида) ёрдамчиси блан қўлланган тўлдиручилар ишнинг ким, нима устиди-қайси предмет ҳақида эканлигини билдиради: *кеча бригадиримиз ҳақида сўзлашдик*. *Мусобақа тўғрисида қарор чиқардик*. Бу тўлдиручи ўзида қаратқич, қаралмиш алоқасини ҳам акс эттириб туради.

§ 116. Тўлдиручи айниқса сифатдош, иш оти, инфинитив блан ифодаланганда, ўзига махсус элементлар ордириб кенга олади (ёйиқ тўлдиручи). Масалан: *Пахтани тез теришни Тоғжихондан ўргандим*. Бу вақтда ба'зан унинг ўзи блан боғланган сўзлар айрим бўлак саналади; ба'зан эса, ўша сўзлар блан бирликда бир бутун тўлдиручи саналади.

Аниқловчи

§ 117. Аниқловчи предметнинг белгисини англатадиган бўлақдир. Бунда у белги предикативлик йўли блан эмас, балки атрибутивлик йўли блан аниқланади. Аниқловчининг белги англатиши предметнинг бирор сифатини, хусусиятини, миқдорини ёки қарашлиликини ифодалашдан иборат. Мисоллар: *кизил байроқ ҳилпирайди*. *У ўнта дафтар олди*. *Советлар мамлакатининг чексиз осмонида қуёш порламоқда*.

Аниқловчи отга боғланади (лекин ҳаракат номига боғланмайди, чунки бу вақт ҳол туғилади). Бу от гапнинг ҳарқандай бўлаги бўлиб келаолади. Бу ҳолат унинг аниқловчисига та'сир этмайди.

Аниқловчи бўлак аниқланмиш блан зич боғланган бўлади. Уларнинг иккаласи бирликда аниқловчили бирикма саналади: аниқловчи+аниқланмиш=аниқловчили бирикма.

§ 118. Аниқловчиларнинг ифодаланиши ҳархилдир. Аниқлашдаги семантик ва грамматик хусусиятга кўра, бу вазифадаги сўзлар ҳам фарқли бўлади. Предметнинг қандайлиги, туси, хусусияти, мазаси, формаси, характери ва шунинг қабилар англатилганда (сифатловчида), аниқловчи сифат, сифатдош каби сўзлар блан ифодаланади. Бирор шахс ё предметга қарашлилики англатилганда (қаратқичда), аниқловчи от ёки шу вазифадаги бошқа сўзлар блан ифодаланади.

Аниқловчининг сифатловчи ёки қаратқич бўлишини кўрдик. Энди бу турларнинг қандай ифодаланишини баён қиламиз.

Сифатловчининг ифодаланиши:

1. Сифат блан, улуғ мамлакат, қизил байроқ, кенг далалар.

2. Сифатдош блан, оқар сув, ўқиган бола, гўллаган водийлар.

3. Равиш блан: анча китоб, шунча дафтар

4. Сон блан: ўн беш студент, ўттизта китоб.

5. Ад'ектив характердаги (функцияси жиҳатидан сифатга ўхшаган) олмош блан: қайси китоб, ўша бола.

6. Сифат вазифасидаги от блан. анор юз, олтин куз, олтин япроқлар, шиша осмон.

7. Ундов сўз блан, шиқ-шиқ тугма, пақчақ ўрик ва бошқалар.

Қаратқичнинг ифодаланиши:

1. От ёки от ма'носида, от вазифасида қўлланадиган сўз блан, Лениннинг ҳайкали, мамлакатимизнинг юксалиши, колхознинг даласи, унинг дафтари.

2. Отлашган сўзлар блан:

а) отлашган сифат блан, илғорларнинг ютуғи, олдинчиларнинг тажрибаси, „пакананинг ҳикояси“ („халқ эртақлари“ дан);

б) отлашган сон блан, ўннинг ярми бешдир.

в) отлашган фе'л блан, ўқиганнинг тили кўп узун бўлди (П ў л к а н);

г. отлашган олмош блан, қайсингизнинг онангиз доктор бўлиб ишлайди?

§ 119. Аниқловчили бирикма — (аниқловчи + аниқланмиш = аниқловчили бирикма) — қаратқичли бирикма (қаратқич + қаралмиш = қаратқичли бирикма) ҳам, сифатловчили бирикма (сифатловчи + сифатланмиш = сифатловчили бирикма) ҳам ўз айрим семантик ва грамматик хусусиятларига эга. Шунингдек, аниқловчининг айрим бир кўриниши бўлган изоҳловчининг ҳам булардан бошқачароқ, ўз айрим хусусиятлари бордир. Эндиги параграфларда улар айрим-айрим баён қилинади.

§ 120. Сифатловчили бирикмада биринчи бўлак иккинчи бўлакнинг бирор хусусиятини аниқлаб келади. Бу материал жиҳатидан от бўлмаган сўзнинг от блан аниқловчилик — сифатловчилик алоқасидир.

Сифатловчи отни аниқлаб, одатда шу от блан ифодаланган предметни ажратишга, унинг ма'но доирасини торайтиришга хизмат қилади (М а с а л а н: *ипак* — умуман, *оқ ипак* — шунинг бир тури), броқ ба'зан бундай ажратиш учун эмас, балки тасвир учун қўлланган бўлади: бунда ма'нонинг, тушунчанинг ҳажми тораймайди (*оқ сут берган онаси, оппоқ пахталар, оппоқ қор* каби). Сифатловчи ва сифатланмиш

бирликда ба'зан бир қўшма сўз ҳосил қилиши ҳам мумкин: *қора қовун, қизил олма, оқ олма, аччиқ олма, оқ ўрик, қизил ўрик, пақпақ ўрик* каби.

Сифатловчи бош келишиқ формасида қўлланаиб, у сўз ўзгартучи қўшимча қабул қилмайди. Сўз ўзгартучи сифатланмишга қўшилади. Демак, бу бирикманинг бўлаклари биғишув йўли блан боғланади.

§ 121. Сифат орқали ифодаланган аниқловчи блан сифатдош орқали ифодаланган аниқловчи иккисини бир-биридан фарқ этиб турадиган биққанча айримликларга эга. У фарқлар асосан шундай:

1. Сифат аниқловчи предметнинг турғун, пассив белгисини билдиради, сифатдош аниқловчи ҳаракат, ҳолатга кўра бўлган белгисини—актив белгисини ифодалайди.

2. Сифатдош аниқловчи предикативлик элементиға эга, чунки у аслда фе'лдир (тасдиқ ё инкорни билдириши, замонга муносабат англатиши ва бошқалар). Сифат аниқловчи бу хусусиятға эга эмас (*ёш бола—чопаетган бола*). Икки турдаги бу сифатловчиларнинг кўрсатилган фарқлари биринчисини атрибутив аниқловчи деб, иккинчисини предикатив-атрибутив аниқловчи деб аташға имкон беради. (Бу фарқлаш ва термин академик А. А. Шахматовнинг баён этганичадир.)

Ба'зи сифатдошлар сифатга жуда яқинлашган бўладилар. (*Кўрар кўз, эшитар қулоқ* каби). Бу ҳодиса ба'зи предикатив—атрибутив аниқловчиларнинг атрибутив аниқловчи ўрнида қўлланишининг ҳам мумкинлигини кўрсатади.

3. Сифатдош аниқловчилар фе'ликнинг айрим хусусиятларини сақлайдилар: замон категориясига эга бўладилар, брoқ аниқловчи вазифасидаги сифатдош доим бир формада бўлади—тусланмайди.

4. Сифатдош аниқловчи ўзига махсус тўлдиручи, ҳол қабул қилаолади, бу блан у аниқловчини ёйиқ тусга кирилади.

§ 122. Қаратқичли бирикма олдида келган сифатловчининг қаратқичнинг ўзигами ёки бутун бирикмагами хос эканлиги, асосан, қуйидагича аниқланади:

1. Қаратқич белгили бўлса, сифатловчи шунинг ўзигагина хос бўлади. Бу вақт сифатловчи блан қаратқич жуда бирикиб, бир сўздек айтилади, кейин қаралмиш блан бирикмачи: *Улуғ ватаннинг уруши. Илғор колхознинг бинoси* каби.

2. Қаратқич белгисиз бўлса, сифатловчи бутун бирикмага тегишли бўлади. Бу вақт қаратқич блан қаралмиш яна ҳам кучли бирикиб, бир бутун ҳолда айтилиб, сифатловчида булардан айримлик яққол кўриниб туради: *Улуғ ватан уруши* каби.

ни яхши сақлайдилар. Магазиндан ёғли краска, ручка, қалам олдим.

§ 125. Ўзбек тилида ба'зан аниқловчили бирикмаларнинг тожикча формаларини ҳам учратамиз. Булар ўзбек тилига эскидан кириб қолган архаик формалардир. Бу формалар ўзбек тилидаги каби „аниқловчи+аниқланмиш“ тартибда бўлмай, „аниқланмиш+аниқловчи“ формасида бўлади (Қаратқичли бирикмада ҳам, сифатловчили бирикмада ҳам). Аниқловчиларнинг тожикча формаларини қўллаш эски давр тилида учрайди, бугунги тилда улар учрамайди ҳисоб. Мисоллар: А. Қаратқичли бирикма учун: *шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман.* (Муқимий). *Хулласи калом: яхшилардан яхшилар* (Ғафур Ғулום). Б. Сифатловчили бирикма учун: *Деди: қайдинсен, эй мажнуну гухроҳ?* (Навой).

§ 126. Қаратқичли бирикма бир предметнинг иккинчи предметга қарашлигини (кенг ма'нода) англатади. У асосан отнинг от блан аниқловчилик—қаратувчилик алоқасидир. Масалан: *Уриқнинг гули, узумнинг шираси* каби.

Бунда биринчи бўлак (қаратқич)—от қаратқич келишиги қўшимчасини олади, иккинчи от (қаралмиш) эгалик қўшимчаси олади (*пахтанинг плани, ишнинг плани*). Ба'зан қаратқич келишиги қўшимчаси қўлланмайди (*пахта плани, иш плани*), ба'зан эгалик қўшимчаси ҳам қўлланмайди (*пахта план, иш план*).

Биринчи типдаги бирикма (белгили форма) иккинчи типдаги бирикма (белгисиз форма) блан алмаштирилар экан, булар мазмунан ҳам, грамматик жиҳатдан ҳам фарқли бўлади. Демак, бир қаратқичнинг қайси шаклга кириши—учтурнинг қайси бирида бўлиши ма'но ва грамматик хусусият блан боғлиқдир.

Бу уч типнинг ўз қўлланиш ўринлари бордир. *Менинг дафтарим, сенинг дафтаринг, унинг дафтари* каби мисоллар қаратқичли бирикмадаги бўлақларнинг алоқаси икки томонлама ифодаланишини кўрсатади: қаратқич ва қаралмиш шахс—сон жиҳатидан мослашган, шу блан бирга, бу алоқада келишик қўшимчаси ҳам иштирок этган. Демак, бундаги муносабатнинг асосий воситаси мослашувдир, шу блан бирга, бунда бошқарув ҳодисаси ҳам бордир. Юқоридаги уч типнинг охиригиси от+от формаси блан қаратқичли бирикмага ўхшаса ҳам, бошқа айрим хусусиятлари блан сифатловчили бирикмага яқин туради. Масалан, бундаги бўлақлар битишув йўли блан боғланади.

§ 127. Биринчи типнинг аниқловчиси (белгили қаратқич) орқали шундай ма'нолар ифодаланиши мумкин:

Ба'зан белгисиз қаратқич ҳам ўз олдидаги сифатни ўзига қаратган бўлиши мумкин. (Бу вақт товушда ўзгариш ҳосил бўлади: сифатловчи блан қаратқич орасидаги ажралиш йуқолиб, улар жуда бирикади). М а с а л а н: *катта|болалар сайили* (большое детское гулянье)—*катта болалар|сайили* (гулянье взрослых детей).

§ 123. Сифатловчи ба'зан ёйиқ ҳолда бўлади. Бу ҳолат бир сифатловчи ва бир сифатланмишнинг бирикиб, бир бутунлигича бирор отга аниқловчи бўлиб келиши блан туғилади. (Бунда бутун бирикмани сифатга айлантиручи морфологик белгининг қўлланиши шарт эмас.) Булар кейинги отга нисбатан бир аниқловчи бўлса ҳам, ўз ичида аниқловчилик ҳолати бўлади.

Сифатловчиларнинг бирин-кетин бир-бирига боғланиб бориши сифатланмишга ясовчи қўшилиб, уни сифатга айлантириб, унинг бошқа бир отга аниқловчи бўлиб келишидан ҳосил бўлади. Масалан: *ўтқир кўз—ўтқир кўзли бола, бешта ўғил,—бешта ўғилли чол* каби. Бундай вақтларда одатда шундай ҳол туғилади: сифатловчи+сифатланмиш—сифатловчи (+сифатланмиш). Орадаги бўлак икки вазифада бўлади. Бундай бирикмаларда товуш ўзгариши ма'но ва грамматик ҳолатнинг бошқалигини кўрсатади. Масалан, *учта болали хотин* бирикмасини: а) *учта* сўзидан кейин бироз товуш узилиши блан айтсак, болага эга бўлган *учта хотин* ма'носи англашилади; б) бу товуш узилишини *болали* сўзидан кейин берсак, *учта* болага эга бўлган бир хотин ма'носи келиб чиқади. Мисоллар кўрсатадики, бир аниқловчининг бошқа аниқловчига боғланиши ҳам мумкин (аниқловчининг аниқловчиси). Яна қуйидаги мисолларни, ундаги бўлақларнинг боғланишини текшириб кўринг: *учта ёш болали аёл, китобни келтираётган бола, планни ортиғи блан бажараётган қиз, жуда баланд бино*.

Яна мисоллар: *семиз портфелли одам* (1. Одам семиз. 2. *Портфель семиз*), *ўтқир овозли кино* (1. Мазмуни ўтқир. 2. Овози ўтқир), *катта мевали дарахт* (1. Дарахт катта. 2. Меваси катта), *бешта ўғилли чол* (1. Чол бешта. 2. *Ўғил бешта*) ва бошқалар.

§ 124. Бир сифатловчидан кейин бирнеча отлар қатор келганда, у сифатловчининг биринчи отгагинами ёки ҳаммасигами боғлиқ эканлиги умумий ма'нодан, грамматик ҳолатдан, интонациядан билиниб туради. Бу сифатловчи блан ифодаланган белги ўша отлар блан англатилган предметларнинг ҳаммасида топиладиган бўлса, сифатловчи умумий бўлади; топилмаса (дастлабкисида топилади), биринчи отгагина хос бўлади. М а с а л а н: *Ақлли болалар, қизлар тартиб-*

1) Қаралмиш блан ифодаланган предметнинг ма'лум (конкрет) предметга хослиги англатилади. М а с а л а н: *Салиманинг дафтари, сенинг уканг.*

2) Умуман хослик англатилади. М а с а л а н: *чинорнинг барги, гудокнинг товуши.*

3) Бутуннинг бўлаги англатилади. М а с а л а н: *қовуннинг уруғи, пиёзнинг пўсти.*

4) Тудадан ажратилган қисм англатилади. М а с а л а н: *Студентларнинг бири (студентлардан бири).*

5) Ҳаракат, вақтга муносабат ма'носи англатилади. М а с а л а н: *Тошкентнинг далалари, кўкламнинг шамоллари.*

6) Ҳаракатнинг суб'ект блан бўлган муносабати билдирилади (бундай вақтда қаралмиш аниқ даражадаги ҳаракат номидан бўлади). М а с а л а н: *Салиманинг куйлаши.*

7) Ҳаракат блан об'ект муносабати билдирилади (бундай вақтда қаралмиш мажмул даражадаги ҳаракат номидан бўлади). М а с а л а н: *музиканинг чалиниши.*

Қаратқич блан ифодаланган бу ма'нолар қаратқич вази-фасида келучи сўзларнинг лексик хусусиятига ҳам боғлиқ-дир. Масалан, ўринга муносабат билдириш учун қаратқич жой отларидан бўлиши шарт ва бошқалар.

§ 128. Иккинчи типнинг аниқловчиси (белгисиз қаратқич) блан ифодаланиши мумкин бўлган ма'нолар ҳам бундан аввалги параграфда баён қилганимиз блан кўпгина ўхшашликларга эга. Булар: конкрет хослик англатиш (*Пушкин асарлари*), умуман хослик англатиш (*шаҳар боғи*) ўринга, вақтга муносабат англатиш (*ёз тонги, Москва йули*), ҳаракат блан об'ект муносабатини англатиш (*музыка чалиниши блан ҳамма кўзгалди*), ҳаракат блан суб'ект муносабатини англатиш (*қуш сайраши*) ва шунга ўхшашлар. Бу аниқловчи орқали булардан бошқа ма'нолар ифодаланиши ҳам мумкин. Масалан, икки нарсанинг бир-бирига ўхшашлиги: *кўнгил қуши, бахт булоғи, зафар нури* каби.

§ 129. Учинчи типдаги бирикманинг аниқловчиси ўз асл ма'носидан чиқиб, кўчган ма'нода қўлланганда, одатдагидек сифатловчиби бирикма саналади. М а с а л а н: *олтин соат* (олтиндан ишланган соат)—*олтин япроқ* (олтиндек япроқ). Бу бирикмалар биринчи типда қўлланмайди, булардан ба'зи-бирларигина иккинчи типга кираолади: ҳарқандай қаратқичли бирикманинг ҳар уч типга кираолиши шарт эмас. Ба'зи бирикмалар фақат биринчи типда бўлади, ба'зилари ҳар уч формага, ба'зилари икки формага кираолади. Буларнинг қандай формада бўлиши бирикманинг семантик-грамматик хусусиятларига боғлиқдир.

Учинчи типнинг аниқловчиси, юқорида кўрсатилган ўшашлик билдиришдан ташқари, кўпинча бирор предметнинг нимадан ишланганлигини (материални) билдириш учун хизмат қилади. Масалан: *тахта кўприк, атлас куйлак*.

Бу икки хил:

а) предметнинг асосан шу материалдан бўлганлиги англатилади (*тахта кўприк, батис куйлак* каби);

б) предметнинг составида шу материалнинг қисман борлигини билдиради. М а с а л а н: *ганч девор*. Бу вақтда ўша аниқловчи сифатловчига жуда яқинлашган бўлади.

Аниқловчи билрикманинг бу типи ҳам ба'зан хослик ма'носи блан боғланади: *пахта план* каби. Бу типнинг элементлари кўпинча бирикиб кетади: қўшма сўз ҳосил бўлади: *қўл соат, қўл арра, тиш чўтка* каби.

§ 10. Қаралмишдаги эгалик қўшимчалари қаратқичнинг қайси шахс эканлигини, сонини кўрсатиб турадилар, шунга кўра ба'зи ўринларда қаратқичнинг айрим сўз блан ифодаланмаслиги ҳам мумкин, броқ бу сақланиш ё қўлланмаслик ўз айрим фарқларига эга: асосий аниқланиш, та'кидлаш қаратқичда бўлганда қаратқич мазмунан биринчи ўринда турганда), уни „яшириш“ мумкин бўлмайди (бундай қаратқич, одатда, логик урғу олади), ифода талаб этмаганда, „яшириш“ мумкин бўлади.

Умуман, қаратқичнинг қўлланмаслиги, „яшириниши“ қуйидаги ўринлардадир:

1) Қаратқич кишилик олмоши (айниқса I—II шахслар) блан ифодаланганда. М а с а л а н: *дафтарим (менинг), дафтаринг (сенинг)*.

2) Қаратқичли бирикманинг иккинчи шахси блан ифодаланиши лозим бўлган фикр шу бирикманинг учинчи шахси блан берилганда. М а с а л а н: *Дафтарларини келтирай (Дафтарингизни келтирай)*.

3) Қаратқич бўлуши сўзнинг ма'носи, ўша блан ифодаланадиган предмет контекстдан аниқ англашилиб турганда (олдинги гапда айтилган бўлади).

4) Фикр эркалаш, севиш каби ма'нолар блан ифода этилганда.

5) Қаратқич ўз олмошидан бўлганда. М а с а л а н: *у ўртоқларига хат ёзди* (ўртоқлари—қаралмиш, қаратқичи—ўз—ўзининг).

§ 131. Ба'зан қаратқич ёлғиз қўлланиб, қаралмиши кўринмайди. Бундай вақтда қаралмиш талаб қилинмайди ҳам. Бу ҳодиса бошқарув муносабати кўмакчи ёрдами блан бўлганда—кўмакчили конструкцияда учрайди, ўша сўз кўмакчи блан бирликда кесим томонидан бошқарилади. М а с а л а н: *Кўкан ўзи менинг блан хуп оғайни.* (Ф а ф у р Ф у л о м.)

Бундай вақтда қаратқич кишилик олмошидан бўлиши шартдир. Бундай қўллаш одатда эски стильда учрайди. Ҳозирги тилда бу от қаратқич формасини олмаган ҳолда қўлланади: *Китобни сенинг учун олдим.—Китобни сен учун олдим* каби.

Бу ҳолат („қаралмишсиз“ қаратқич) ўхшатишда ҳам учрайди; ўхшатиш белгисини олучи сўз қаратқич формасида келаолади (*сенингдек—сендек* каби). Кўринадики, бундай конструкциялар архаик формадир.

§ 132. Қаратқич ва қаралмиш бир-бири блан мослашган бўлади. Бу мослик шундай кўринишларга эга:

1) қаратқич ва қаралмиш сон жиҳатидан бир-бирига мос бўлиши шарт эмас: ма'но, ифоданинг талабига қараб улардан исталгани кўплик формасини олади: *бирлик+бирлик, бирлик+кўплик, кўплик+бирлик, кўплик+кўплик*. **М а с а л а н:** *Каримнинг кўзиси, Каримнинг кўзилари. Каримларнинг кўзиси, Каримларнинг кўзилари.*

2) Қаратқич, қаралмиш шахс жиҳатидан бир-бирига мос бўлиши шарт. Бу вақт у шахсларнинг сони ҳам мос бўлади. **М а с а л а н:** *Сенинг дафтаринг (иккинчи шахс, бирлик+иккинчи шахс, бирлик)*. Бу мослашув қаратувчининг қайси шахсда ва сонда келишига қараб, қаралмишда шунга мувофиқ келучи эгалик қўшимчаларининг бўлиши блан ифодаланади. Бу эгалик қўшимчаларнинг қандай формада келиши қуйидагича:

а) Қаратқич отлардан ёки учинчи шахсни (бирлик, кўплик) кўрсатучи кишилик олмошларидан бўлганда, қаралмиш учинчи шахсга қарашлиликини ифодаловчи белгини—учинчи шахс эгалик аффиксини олади. **М а с а л а н:** *ўриқнинг гули* (унинг гули), *гулнинг гунчаси* (унинг гунчаси).

б) Қаратқич кишилик олмошларининг биринчи ё иккинчи шахси (бирлик, кўплик) блан ифодаланганда, қаралмиш бўлучи сўзнинг эгалик аффикси ҳам шунга мувофиқ келадиган тусга киради. **М а с а л а н:** *менинг дафтарим, сизнинг укангиз*.

Э С Л А Т М А: Қаратқич биринчи шахснинг кўплигини кўрсатучи кишилик олмошидан бўлганда, қаралмиш охиридаги эгалик қўшимчасининг „яшириниши“ мумкин. **М а с а л а н:** *шундан сўнг бизнинг Ойгул, яшнаб мисоли бир гул* . . . (Ҳамид Олимжон). Та'кид-қаралмиш блан ифодаланган предметнинг қайси шахсга, предметга қарашли эканлигини та'кидлаш мақсад этилганда, у қўшимча сақланади.

§ 133. Изоҳловчи ҳам аниқловчининг бир кўринишидир. Унда предмет бошқача ном олиш блан аниқланади: шу предметнинг ўзи яна бошқача аталади. Демак, изоҳловчида от отни аниқлайди, изоҳлайди (лекин булар қаратувчилик муносабатида бўлмайди). **М а с а л а н:** *маршал Ворошилов нутқ сўзлади*. Изоҳловчи кишилик олмошига боғланиши ҳам мум-

кин. М а с а л а н: *мени, отанни, танимаянсамми, қизим?* (Болалар ҳикоясидан).

Синоним сўзлар муносабати ҳам изоҳловчиликни кўрсатаолади. Унда ҳам бир сўзнинг мазмунини аниқлаш учун шу ма'нони ифода этадиган иккинчи сўз келтирилади, шу иккинчи сўз аввалгисини изоҳлайди. М а с а л а н: . . . *куklar—баландлардан ошар овозларинг.* (С. А б д у л л а).

Умуман олганда, изоҳловчи кўпинча жинс ва тур билдиручи сўзларнинг муносабатини ифодалайди.

§ 134. Изоҳловчилар одатда анчагина айримлик ҳолатига эга бўлади. (*Биз—студентлар ўқишда намуна кўрсатдик.*) Брок ба'зи изоҳловчилар ўзи боғланган от блан жуда зичлашиб кетади. Изоҳловчилар шу хусусиятларига кўра иккига бўлинади: мустақил изоҳловчилар ва мустақил бўлмаган изоҳловчилар.

1. Мустақил изоҳловчилар. Булар анчагина айримлик, эркинлик ҳолатига эга бўлади, одатда изоҳланмиш отдан кейин келади. Булар ўзи боғланган отдан товуш жиҳатидан ҳам ажралиб туради: икки орада товуш узилиши ҳосил бўлади. Мустақил изоҳловчи одатда айрим урғули бўлади. М а с а л а н: *Вали, укам, кинога кетди.*

Мустақил изоҳловчилар одатда ажратилган ҳолда бўлади („Гапнинг ажратилган бўлаклари“ баҳсига қаранг). У формал жиҳатдан изоҳланмиш сўз блан бирликда ўзгараолади (мослашган ҳолда). М а с а л а н: *Мен, отанг, кеча . . . — мени, отанени, кеча . . . — менга, отанга, кеча . . .* Мустақил бўлмаган изоҳловчида бу ҳол учрамайди (*қиз болани, қиз болага каби*); лекин бу кейинги турнинг, ўрни блан, биринчи типга айлантрилиши ҳам мумкин. Бу блан изоҳловчининг аҳамияти кучаяди: изоҳланмишдан англашилган шахс, предмет яна ҳам айриб кўрсатилади. М а с а л а н: *Карима опам, Карима опамни, Карима опамга, Карима опамдан . . . — Карима, опам, . . . Каримани, опамни, . . . Каримадан, опамдан, . . .*

2. Мустақил бўлмаган изоҳловчилар. Булар изоҳланмиш от блан жуда яқинлашиб кетадилар, бир томондан, унинг сифатловчиси каби қўлланадилар (брок тамом сифатловчи эмас). Булар товуш жиҳатидан ҳам унчалик айрим бўлаолмайдилар. Ба'зан улар жуда бирикиб, бир бош урғу блан айтилади (*Қиз бола гапиреди*) Бу хусусият мустақил бўлмаган изоҳловчиларни сифатловчига яқинлаштиради. Бу вақт улар вазифа, тартиб, урғу жиҳатидан сифатловчига ўхшаш бўлиб қоладилар (сифатловчига ўхшаш булар ҳам форма жиҳатдан ўзгармайди), шунга кўра „кўп ўринларда аниқловчи (сифатловчи) блан изоҳловчи орасидаги чек йўқолади“ (Академик А. А. Шахматов). Бундай ўринларда изоҳ-

ловчининг отлик хусусияти ва ўзига махсус сифатловчи қабул қилаолиш блан ажралиши мумкин бўлади. Мустақил бўлмаган изоҳловчилар одатда ўзи боғланган отдан аввал келади.

Изоҳловчилик йўли блан боғланиб келган икки отнинг бири атоқли бўлганда, одатда турдош от изоҳловчи саналади. *М а с а л а н*: майор Раҳимов сўзлади. Ба'зан акси ҳам бўлади. *М а с а л а н*: профессор, А. А. Ковалев, лекция ўқишда эди. Ҳар иккиси ҳам турдош бўлса, ёки атоқли бўлса, аниқлаш уларнинг ма'но ва грамматик жиҳатларига, урғуга, тартибга қараб тайинланади. *М а с а л а н*: 1. *колхозчи болалар*, *ўқучи болалар* 2. *Колхозчи қиз*, *колхозчи бола*.

Ба'зан изоҳловчи блан изоҳланмиш бирикиб, бир қўшма сўз ҳосил қилиши мумкин. *М а с а л а н*: *мука ун*, *булка нон* каби.

§ 135. Изоҳловчиларнинг билдирган ма'нолари қуйидагича:

1. Изоҳланмишдан англашилган предметнинг ҳолатини кўрсатади. *М а с а л а н*: *Тошмат чол гапирди*.

2. Амал, унвонни кўрсатади. *М а с а л а н*: *Капитан Раҳимов сўзлади*.

3. Машғулот, касб, мутахассислик каби ма'ноларни ифода қилади. *М а с а л а н*: *Аҳмаджон қўшнайчи номер берди*. *Толиб қассоб гапирди*.

4. Миллат билдиради. *М а с а л а н*: *бу бола — хитой жангда маҳорат кўрсатди*.

5. Қариндошлик билдиради. *М а с а л а н*: *Тоҳир амаким келди*.

6. Хосланиш билдиради, предметни яна ҳам аниқлаб беради. *М а с а л а н*: *Анави бино—мактаб бу йил солинган*.

7. Тур билдиради. *М а с а л а н*. *Тол ёғоч*, *сазан балиқ*.

8. Ухшашлик билдиради. *М а с а л а н*: *болалар—қўзичоқлар уйнашайпти*.

9. Жинс билдиради. *М а с а л а н*: *қиз бола*, *ўғил бола*.

10. Лақаб билдиради. *М а с а л а н*: *Толиб эчки жим ўлтирди*.

11. Тахаллус билдиради. *М а с а л а н*: *Раҳматулла—Уйғун гапирди*.

§ 136. Изоҳловчилар предикативлик элементига эгадир. Изоҳловчи ўзига махсус сифатловчи олиб кенгайганда, бу хусусият—предикативлик ҳолати кучаяди.

§ 137. Изоҳловчи ва изоҳланмишнинг тартиби (бунни юқорида йул-йўлакай, қисман кўриб ўтдик): 1. Ажратилган изоҳловчи изоҳланмишдан кейин келади. *М а с а л а н*: *биз*, *колхозчилар*, *планни ортиғи блан бажардик*. 2. Мустақил бўлмаган изоҳловчилар изоҳланмишдан аввал келади (машғул-

лик, ихтисос, касб номлари, унвон билдирадиган сўзлар ва бошқалар). *М а с а л а н*: *токарь Каримов, профессор Салимов, студент Ҳаким, лейтенант Карим, машинист Тўйчиев* каби; лекин буларнинг икки хил қўлланиш ҳоллари ҳам бор. *М а с а л а н*: *темирчи Жўра—Жўра темирчи, машиначи Зия—Зия машиначи, доктор хотин—хотин доктор* (буларнинг семантик ва грамматик ҳолати таъмоман тенг эмас), *сувоқчи Обид—Обид сувоқчи, фотограф Азиз—Азиз фото* (*П а р д а Т у р с у н*), *уста Олим—Олим уста* каби. Изоҳловчининг изоҳланмишдан кейин келиш ҳоллари одатда ўша икки элементни бир сўзга айлантиради (бу ҳодиса, юқорида кўрсатилгандек, унвон, лақаб, амал, машғуллик билдиришда кўпроқ учрайди; лекин баъзан акс тартибда ҳам учратамиз). *М а с а л а н*: *Обид уста, Илҳом доктор, Азиз фото, Аҳмад қассоб, Фаффор супургичи, Абдулла лайлак. Карим эчки, Карим қулоқ, Обид бурун, Комил калла, Зокир оқсоқол, Зия машиначи* каби.

Ҳ о л

§ 138. Ҳол фе'л—кесимнинг белгисини аниқлаб келадиган бўлакдир. Бундаги синтактик алоқа битишувдир. Ҳол фе'лга тобе'дир. *М а с а л а н*: *У тез юрди. Салима кулиб сўзлади.*

§ 139. Ҳолнинг асосий ифодаланиши равиш блан бўлади, броқ ўрни блан шу вазифани бажарган бошқа сўзлар ҳам ҳол бўлиб келаолади. Унинг умумий кўриниши шундай: равиш+фе'л; фе'л (равишдош, сифатдош формалари)+фе'л, от+фе'л; инфинитив+фе'л.

Равиш+фе'л: *у кеча келган эди. У доим а'ло ўқийди.*

Бу тур аслда равиш бўлмаган сўзларнинг равишга айланиши блан ҳам ифодаланади. *М а с а л а н*: *у бугун келди. Мен ёлғиз бормайман, сен блан бирга бораман. У бирдан қичқирди.* Сонлар равиш ўрнида келганда кўпинча *марта* сўзи қўлланади: *у уч марта қичқирди, баъзан марта сўзи қўлланмайди ҳам: юз айтдим, минг айтдим — қулоққа олмадинг.* („Халқ эртаклари“ дан).

Фе'л+фе'л: *пахталарни қувнай—қувнай тераман. (Кўшиқ.) У кулиб сўзлади. У жсилмайган ҳолда кириб келди.*

Бу ўринда асосий рольни равишдош ўйнайди. Сифатдош бу вазифада келганда эса, *ҳолда, равишда* сўзларидан бири ёрдам қилади. Сифатдош шу сўз блан бирликда ҳол бўлади: *У кулган ҳолда гапирди.*

От+фе'л: *биз тоққа чиқдик. У мактабдан келди.*

Бу вазифада келадиган отлар ўрин келишиклари формасида, шунингдек, кўмакчи блан бириккан бўлади. Баъзан улар соф отлик ҳолида келади. Бу вақтда синтактик ҳолат, боғланиш унинг ҳол вазифасини бажараётган от эканлигини кўрсатиб туради.

Инфинитив+фе'л: у ўқимоққа келди (ўқимоқ учун келди). Куринадики, бу инфинитив ё кўмакчи блан келади, ё келишик формасини олади.

Ҳол ба'зан ажралмас тўсдаги бутун бир сўз бирикмаси блан ифодаланиши ҳам мумкин. М а с а л а н: у ўтган йили саёҳатга кетган эди. Мен бир минг тўққиз юз ўттиз тўртинчи йилда туғилганман. У ўқишни яхши кўрганлиги учун келди.

§ 140. Ҳолни ўзига қаратган ҳоким сўзнинг доим кесим вазифасида келиши шарт эмас, ба'зан бошқа вазифада бўлиши ҳам мумкин. М а с а л а н: қичқириб гапирши яхши одат эмас. Англашиладики, ҳолни ўзига тобе' этучи сўз доим соф фе'л бўлиши шарт эмас, у сифатдош, равишдош ва инфинитив формасида келиши ҳам мумкин.

§ 141. Ҳол блан тўлдиручи ба'зан бирхил формада бўлиши мумкин. Буни уларнинг фикрий—грамматик ҳолатига, сўроқларига қараб фарқлаш мумкин. М а с а л а н: бола учун мактабдан ортиқ севимли нарса йўқ. („Болалар ҳикояси“ дан. Нимадан?—тўлдиручи).—Бола мактабдан келди (қаердан?—Ҳол). Инсон кўз блан кўради (нима блан?—тўлдиручи).—Мен бодининг қўйини боқар эдим. Бир кун қўйларни қоронғи тушмасдан олиб келган эдим, у менга шундай ёмон кўз блан қарадики, худди еб юборгудай бўлди. („Халқ эртаклари“ дан Қандай?—Ҳол).

§ 142. Ҳоллар мазмуний фарқларига кўра шундай турларга бўлинадилар: равиш ҳоли, пайт ҳоли, сабаб ҳоли, мақсад ҳоли, миқдор—даража ҳоли.

§ 143. Равиш ҳоли ҳаракатнинг қандай бўлишини, бажарилиш сифатини аниқлайди: у яхши гапирди, секин ўрнидан турди каби. Равиш ҳоли ҳаракатнинг қандай бўлишини ба'зан ўхшатиш йўли блан англатади: пахталар чамандай очилди каби.

Равиш ҳоли ҳолат равиши блан ифодаланади: япроқлар секин шитирлади; равишдош блан ифодаланади: ўз одатича қичқириб сўзлайди; ҳолда сўзи қўшилган сифатдош (ба'зан бошқа сўз) блан ифодаланади: у қичқирган ҳолда гапирди. У саводсиз ҳолда қолган эди; келишик формасини олган сўз блан ифодаланади (буларнинг кўпи тамом равиш бўлиб кетган): электр тўсатдан ёнди. У чиндан гапирди. Буни у текинга берди. Мен сени қалбимдан севаман; блан ёрдамчиси қўшилган бирикма орқали ифодаланади: очиқ юз блан гапирди.

§ 144. Ўрин ҳоли ҳаракатнинг бўлишидаги умуман ўрин ма'носини англатади: у кеча қаерга кетган эди? Шу ерда эди каби.

Бу ҳолнинг ўрин англатиши қуйидагича:

1. Ҳаракатнинг бўлиш ўрнини англатади. Бу вақтда ўрин желишигидаги сўз блан ифодаланади, (бу сўз ўрин равиш бўлганидек, ўрин келишиги формаси блан турланган сўз бўлаолади). *М а с а л а н: сен уерда нима қилаётган эдинг? Салима пастда эди. Мен мактабда эдим.*

Ўрин ҳолнинг бу ма'носи кўмакчили конструкция орқали ифодаланиши ҳам мумкин. *М а с а л а н: Қиличлашиб майдон ичра ўлмадим („Кунтуғмиш“.) Дўстлар, гар халқаро йўқ мен каби девонае. (Н а в о и й.)*

2. Ҳаракатнинг бориш ўрнини билдиради. Бу вақтда жўналиш келишигидаги сўз блан ифодаланади: *Уни буёққа чақиринг. У мактабга кетди* каби. Ўрин ҳоли вазифасидаги сўз *томон, сари* (кейингиси архаик) кўмакчиларидан бири блан қўшилган бирикма ҳолида келиши ҳам мумкин: *у мактаб томон кетди.—У мактаб сари кетди.* Бундаги биринчи ҳол ма'нода умумийлик, аниқсизликни билдиради (мактабнинг ўзига эмас, балки ўша томонга), шунингдек, у яна жўналиш формасини ҳам олиши мумкин. (*Мактаб томонга келди*).

Ўрин ҳолининг жўналиш билдиручи бу хили „...+га қадар“ („... га довур“—„...+гача“) формасини олган ҳолда ҳам қўлланади. Бу вақтда ҳаракатнинг бўлишидаги, давмидаги энг сўнги ўрин, чегара англатилади. *М а с а л а н: 1. У Самарқандга қадар борди.—2. У Самарқандга довур борди.* Буларни нозик дифференцияли тусда кўрмоқ мумкин: биринчисида Самарқанднинг ўзи бу ҳисобга кирмайди („...+гача“ элементи ҳам шундай), иккинчисида у ҳам шу ҳисобда: Самарқандга ҳам борган („...+гача“). Ба'зан булар араши ҳолда ҳам қўлланади.

Ўрин ҳолининг бу иккинчи хили: а) белгили бўлаолади: *мактабга бордим*, б) белгисиз бўлаолади: *чархим гув-гув этади, товуши Қўқон кетади* (фольклордан). Кейингиси шөөтик асарларда учрайди.

3. Ҳаракатнинг чиқиш, бошланиш ўрнини англатади. Бу вақтда чиқиш келишигидаги сўз блан ифодаланади: *У пастдан қиқирди. Сен мактабдан келдингми?*

§ 145. Пайт ҳоли ҳаракатнинг, ишнинг бўлишидаги вақт ма'носини англатади: (*У кечқурун келди. У пайт равиши ё шу ма'нодаги сўз блан ифодаланади. Пайт ҳоли ўрин ҳоли блан бирхил формада ҳам келаберади, броқ шу сўзнинг лексик ма'носи, ўрин англатиши уни аниқлаб беради: у мактабда ўқийди.—У ёзда дам олди.*

Бу ҳолнинг пайт ма'носини англатиши қуйидагича:

1. Ишнинг бўлишидаги умуман вақтни англатади: *у эр-талаб келди. Шамол тонгда эди.* Бунда блан кўмакчи-

си ҳам келаолади: *сен эрта блан келдингми?* Бу ба'зан *буйи, буйича* ма'носини беради: *у туни блан дарс тайёрлади* каби.

2. Ишнинг бўлишидаги энг сўнгги вақтни—пайт чегарасини билдиради. Бу вақтда пайт билдиручи ўша сўз „...+га қадар“ („...+га довур“, „...+гача“) формасини олади. Масалан: *у эрталабга қадар* (эрталабгача) *дарс тайёрлади*.—... *эрталабга довур*... Вақт ма'носини ифодалашда хизмат этгучи—гача элементи ба'зан-ча формасида ҳам қўлланади. Бундаги *қадар, довур* элементлари ма'но жиҳатидан фарқланаолади. Масалан: *бешинчига қадар* (до пятаго)—*бешинчига довур* (по пятое).

3. Ишнинг бўлишидаги дастлабки вақтни, ишнинг шундан буён давом этишини англатади. Бу вақтда пайт билдиручи сўз „...+дан бери“ („...+дан берли“—архаик форма), „...+дан буён“ шаклини олади: *уни ўн кундан бери кўрган* им *ўйқ* каби.

§ 146. Сабаб ҳоли ҳаракатнинг бўлишидаги сабаб ма'носини англатади: *у келинини кўраолмасликдан сувга итариб юборди* („Халқ эртаклари“дан.) *У севинганидан қичқириб юборди*.

Сабаб ҳоли чиқиш келишигидаги сўз блан ифодаланади: *у саводсизлигидан бу хатни ўқийолмайди; учун кўмакчиси қўшилган бирикма блан ифодаланади: у саводсизлиги учун; сабабли (сабабидан) тўфайли (тўфайлидан) кўмакчиси қўшилган бирикма блан ифодаланади: нодонлик сабабли қизарди; жўналиш формасидаги сўз блан ифодаланади: шундан, шунга—шунинг учун жаҳли чиқди*.

§ 147. Мақсад ҳоли ишнинг бўлишидаги мақсадни англатади: *Салима шаҳарга экскурсия учун келди* каби.

Мақсад ҳоли жўналиш келишигидаги сўз блан ифодаланади: *у ўқишга келди; „...+гани“ („...+гали“)* формасидаги сўз блан ифодаланади: *Бордим пахта тергани, фабрикага бергани* (қўшиқдан), *учун кўмакчиси қўшилган бирикма блан ифодаланади: у ювиниш учун ўрнидан турди; мақсадида* каби сўз қўшилган бирикма блан ифодаланади: *у ўқиш мақсадида келди* каби.

§ 148. Миқдор-даража ҳоли ҳаракатнинг бажарилишини миқдор-даража жиҳатидан характерлаб келади (ҳаракатнинг такрорланиши, узоқ давом этиши ёки акси, бажарилиш даражаси ва шунинг кабилар): *Карима узоқ тайёрланди. У кам гапирди. Опаси жуда шошилди: поезднинг кетиш вақти яқин қолган эди* каби. Бу ҳол одатда миқдор-даража равишлари блан ифодаланади.

§ 149. Ўзбек тилида сўзлар тартиби асосан эркин. Гапдаги бўлаklarнинг ўрнини ўзгартириш уларнинг грамматик ҳолатларига таъсир қилмайди (1. *Кинога кеча бордим* — 2. *Кеча кинога бордим* каби), брок ҳарбир тартиб ўзгариши фикрга, унинг йўналишига маълум даражада таъсир кўрсатади (биринчи мисолда вақт маъноси бош ўринда, иккинчисида — ўрин маъноси).

Сўзлар тартибининг баъзан грамматик ҳолатга ҳам таъсир этиши мумкин. Бу блан маъно ҳам ўзгаради. Бу ҳодиса бирор сўзнинг вазифаси-грамматик функцияси тартиб блан таъйин этилган вақтларда учрайди. Бу ҳодиса тартибнинг грамматик ролдир. Бошқа ўринларда тартиб стилистик роль ўйнайди.

§ 150. Тартибнинг грамматик ҳолатга таъсир этиш ўринлари асосан шундай:

1. Эга ва кесимнинг алоқаси-предикативлик алоқасига киришучи сўзларнинг ҳоким-тобе'лиги тартиб блан белгиланганда (бундай вақтда у сўзлар блан ифодаланган тасаввурлар тенг бўлиб, боғлама қўлланмайди, предикатив шаклланишда пауза хизмат қилади), уларнинг тартибини ўзгартсак, грамматик ҳолатлари ҳам аксинча бўлади. Мисоллар: 1. *Сен—Тошпўлат—Тошпўлат сен*. 2. *Раҳматилла—Уйғун—Уйғун—Раҳматилла*. 3. *Ўлмоқ—жон бермоқ.—Жон бермоқ—Ўлмоқ*. 4. *Етти кун—бир ҳафта.—Бир ҳафта—етти кун*.

2. Сифатловчи ва сифатланмишнинг тартибини ўзгартсак, аниқловчи ва аниқланмишликдан чиқади, эга ва кесимга айланади. **М а с а л а н:** *кўмкўк япроқлар—япроқлар кўмкўк, ўқиган бола—бола ўқиган*.

3. Қаратқичли бирикмада келишик аффикси қўлланмаган бўлса (иккинчи ва учинчи тип) тартиб ўзгариши уларни аниқловчи ва аниқланмишликдан чиқариб, эга ва кесимга айлантиради (иккинчи типда), аввалги аниқловчи-аниқланмишликдаги ҳолларининг аксини туғдиради. **М а с а л а н:** *сой ўртаси* (сойнинг ўртаси)—*ўртаси—сой*. (Бунда паузанинг роли кучлидир. Биринчи бирикмада орага пауза берсак, сўнги ҳолат—эга ва кесим ҳосил бўлади). *Тоғ ораси—ораси—тоғ*. *Чарм ботинка* (чармдан ишланган ботинка)—*ботинка чарм* (ботинка учун хос бўлган чарм). *Чит кўрпа* (авраси читдан бўлган кўрпа), *кўрпа чит* (кўрпа учун мос чит) ва бошқалар. Бир қўшма сўзга айланган *ошқовоқ* (ош учун аталган қовоқ) ва *қовоқ ош* (қовоқдан қилинган ош элементларида ҳам аслда тартибнинг грамматик роли бор).

4. Тартибнинг ўзгариши блан баъзан қуйидаги ҳол туғилиши мумкин: фе'лли гап аниқловчили (сифатловчили)

да одатда учрамайди, чунки у вақт бу конструкция предиктив бирикмага айланиб кетади. Аниқловчиларнинг тартибиди сифатловчи, қаратқич ва изоҳловчиларнинг ҳарбирини айрим қараш лозим бўлади.

Сифатловчили бирикмадаги тартиб юқорида айтилди. Бу ўринда сифатловчи бирнеча бўлганда, уларнинг қандай ўриндаши баён қилинади. Бунда уюшиқ сифатловчи эмас, балки сифат+от бирикмасига янгидан қушилган сифатловчи-ҳархил белгиларни англатучи сифатловчилар баён этилади. Бу вақтда янги сифатловчига нисбатан аввалги сифатловчи ва сифатланмиш бир бутун саналади (сифатловчи+сифатланмиш).

Қуйидаги англатишларда ихчамлик учун ҳарбир сифатловчининг ўрнини тасвирлаб ўлтирмадик, уларни қандай сўз блан ифодаланганлигига қараб, формула тариқасида берақолдик: бунинг орқасидан берилган мисоллар унинг мазмунини тўла оидинлаштиради. Ҳархил сифатловчиларнинг ўринлашиши, тартиби шундай:

1. Сифатдош+сифат+от. Масалан: *ишлаётган чаққон қиз*. Буларнинг тартибини ўзгартирсак, кўпинча, сифат формасидаги у сўз сифатдошга боғланиб, ҳол бўлиб қолади: *чаққон ишлаётган қиз*.

2. Сон (ёки миқдор билдирган бошқа сўз)+сифат+от. Масалан: *бешта чопқир от*.

Бир сони, семантик-грамматик хусусиятларнинг турлича бўлишига кура, сифатдан аввал ҳам, кейин ҳам келаолади: *бир яхши от—яхши бир от* (кейингисида белги ма'носи кучлироқ ифодаланган).

Сифатловчи жойга, вақтга муносабат билдирган ясама сифатлардан бўлганда, юқоридаги тартиб ўзгариб, сифат+сон+от формасида бўлаолади. Масалан: *Ҳаводаги уч ўрдак* (ашуладан).

3. Олмош+сон+от. Масалан: *шу улуг бино...*

4. Сифат+ундов сўз+от. Масалан: *янги шиқ-шиқ тугма*.

5. Ухшатиш билдиручи сўз+сифат+от. Масалан: *ойнадек тиниқ сув*.

6. Олмош+сон+от. Масалан: *шу ўнта китоб*.

7. Сифатдош+сон+от—сон+сифатдош+от (ма'но, аниқловчилик талабига қараб, ҳарикки ҳолда ҳам келаолади). Масалан: *сайраётган тўртта бедана, тўртта сайраётган бедана...*

8. Сифатдош+олмош+от олмош+сифатдош+от (бу ҳам шундай). Масалан: *кулаётган шу бола, шу кулаётган бола*.

9. Сон+ундов сўз+от. Масалан: *ўнта шиқ-шиқ тугма*.

10. Олмош+ундов сўз+от. Масалан: *шу шиқ-шиқ тугма...*

ёйиқ гап тусида бўлганда, сифатловчи блан сифатланмишнинг ўрнини алмаштириш натижасида у бўлак (сифатловчи) ҳолга айланиб кетади (фелга боғланади). Масалан: *шўх бола гапирди. — Бола шўх-шўх гапирди.*

5. Тушум келишидаги сўзнинг белгиси кўринмай, у бош келишик формасида келса, унинг грамматик ҳолати контекстуал равишда англашилганда, уни ўз бошқарувчисида ажратиш шу келишикдан (тушумдан) чиқаради. Бу ҳол ба'зан эганинг тўғри тўлдиручига, тўғри тўлдиручининг эгага айланишини келтириб чиқаради. Мисол учун фольклордан олинган қуйидаги тўрт мисра'ни кўриб чиқайлик: *Хон даврида ҳаммаёқ қонларга ботди буткул. Она излади бола. Кўп ёш жонлар бўлди қул.*

Бунда тартибнинг роли: *она излади бола: а) она бола (ни) излади, б) бола она (ни) излади.*

§ 151. Ўзбек тилида сўзлар тартибининг асосан эркин бўлишига қарамай, кўпинча қўлланадиган-одатдаги бир тартиб бордир. (Хусусан, дарак гапларда). Ўрни блан бу тартибнинг ўзгариши—инверсия ҳам учраб туради. (Инверсия айниқса жонли тилда кўп учрайди). Тартиб ўзгариши биргина бўлак блан бўлмади. Бир бўлакнинг ўрнини ўзгаришар эканмиз, шу блан бошқаларининг ҳам ўрни, даражаси ўзгаради; шунга кўра тартиб, унинг ўзгариши бўлакларнинг ўзаро муносабатида қаралади.

Одатдаги тартиб ва унинг ўзгариш ўринлари жиҳатидан ҳарбир жуфт, ҳарбир бўлак ўз хусусиятларига эгадир.

§ 152. Эга ва кесимнинг тартиби „э. + к.“ формасидадир. Масалан: *қушлар сайради.* Бу бўлакларнинг тобе“ сўзлари ўзидан аввал келади. Масалан: *ёш бола яхши куйлади.*

Бу тартибнинг ўзгариши шундай:

а) поэтик асарларда ритм, оҳанг, қофия каби талабларни таъминлаш учун ўзгартирилади. Масалан: *ўтар кунлар, кечар йиллар, юракда муттасил ханда* (Ғафур Ғулом).

б) шиорларда, эмоционал нутқларда маънони кучли равишда ифодалаш, нутқнинг таъсирини кучайтириш учун ўзгартирилади (бу одатда кесими буйруқ фелдан бўлган гапларда учрайди). Масалан: *яшасин фашизмга қарши қаҳармонона курашган жангчиларимиз!* Умуман буйруқ гапда кесимнинг биринчи ўринга чиқиши унинг аҳамиятини, маъносини кучайтиради. Масалан: Абдулла Қаҳҳорнинг „Ошиқ“ ҳиқоясида йигитга аввал *„Кўлингизни олинг“* деган аёл, унинг парво қилмаганлигидан аччиғланиб, *„Олинг кўлингизни!“* дейди.

§ 153. Аниқловчи блан аниқланмишнинг тартиби „а-чи+а-ш“ формасидадир. Бу тартибнинг ўзгариши қаратқичли бирикмада, изоҳловчида учраса ҳам, сифатловчили бирикма—

11. Сифатдош+ундов сўз+от. Масалан: *олинган шиқ-шиқ тугма...*

12. Ясама сифат+туб сифат+от (ба'зан, интонацияга қараб, акси). Масалан: *радиоли янги машина...*

13. Иккала сифатловчи ҳам туб сифат бўлса, улар логик-грамматик талабларга кўра ўринлашади: энг аҳамиятли бўлган белгини англатган бўлак аввал келади, аниқланиб етган белгини билдирган бўлак ундан кейин-отнинг олдида келади. Масалан: 1. *Қора майда тош* (майдалиги тусига нисбатан аниқ, ранги аниқланаяпти). — 2. *Майда қора тош* (биринчисининг акси).

14. Сифатдош+олмош+сифат+от (ёки акси). Масалан: *келтирилган шу янги портфел...*, мана шу *келтирилган янги портфел...*

15. Олмош+сифатдош+сифат+от* (ёки акси). Масалан: *анави келтирилган қора майда тош...*, *келтирилган анави қора майда тош*.

16. Сифатдош+сон+сифат+от. Масалан: *куйлаётган учта ёш бола...*

17. Олмош+сон+сифат+от. Масалан: *анави ўнта катта қора қуй* ва бошқалар. Келиб чиқадики, бир сифатланмишнинг бирнеча ҳархил сифатловчиси бўлганда, ўша предметнинг энг яқин, гурғун, барқарор белгисини билдирадиган сифатловчи отнинг олдида бўлади.

Буларнинг ма'носи, тартиби, тартиб ўзгартишлари интонация, пауза блан зич боғлангандир.

Қаратқичли бирикмада тартиб шундай:

1. Қаратқич аввал, қаралмиш кейин келади. Масалан: *колхознинг даласи*.

2. Ше'рларда поэтик талаб блан қаралмиш аввал келаолади (белгили қаратқичда). Масалан: *иши чакки эмас бобонинг, а'золари аҳл ва сирдош*. (Пўлат Мўмин. „Бригада байроғи“.)

3. Қаратқич, қаралмиш кетма-кет келаолгани каби, ажралган ҳолда ҳам келаолади. (Орага сўз киради). Орадаги сўз икки турда бўлади:

а) Қаралмишга боғланган, уни аниқлаб келган сўз бўлади. Масалан: *кўкламнинг майин шамоллари*.

б) Орада ба'зан бошқа сўзлар (қаралмиш блан аниқловчилик алоқасига киришмаган сўзлар) ҳам бўлаолади. Бу ҳолат асосан ше'рларда учрайди. Масалан: *сенсиз менинг ҳеч иш келмас қўлимдан*. (Х. Олимжон. „Думбиранинг мактови“)

Изоҳловчиларда тартиб шундай: мустақил, ажратилган изоҳловчилар одатда ўзи боғланган отдан кейин келади (*Биз, студентлар, ғайрат кўрсатдик*), мустақил бўлмаганлари одат-

да изоҳланмишдан аввал келади: *темирчи Жўра гапирди* каби (изоҳловчи ва изоҳланмишнинг тартиби ҳақида § 137 га қаранг.) Амак каби ма'ноларни англатган изоҳловчилар ўзи блан боғланган отдан сўнг келади, бром ба'зан буларнинг аввал келиши ҳам учраб қолади. (*Қосим бобо-Бобо Қосим, Ниёз қори-Қори Ниёз* ва бошқалар.)

Аниқловчининг гапда қайси ўринда келиши ма'лум бир ҳолат блан боғланган ҳодисадир: аниқловчилар предикатив алоқадан ташқари ҳам ўзи айрим мавжуддир, унинг қайси ўринда келиши аниқланмишга боғлиқдир. Гапнинг от блан ифодаланган ҳарқайси бўлаги аниқловчи қабул қилаолгач, аниқловчининг ҳамма ўринда-ўша отнинг олдида келаолиши аниқдир.

§ 154. Тўлдиручи ва фе'лнинг (шу тўлдиручига бошқару-чи бўлган фе'лнинг) тартиби „т. + ф.“ формасидадир. Бу тартиб поэтик асарларда ўзгариши мумкин. Масалан: *кўз очиб кўрдим мен бахтлар кўёшин*. (Солиҳ Собир.)

Тўлдиручининг кесимдан узоқлашиши орага сўзлар (кўпинча, равиш ҳоли) кириши, кесим ўз ўрнида туриб, тўлдиручи блан эганинг ўрин олмаштириши кабилардан ҳам туғилади.

§ 155. Ҳол ва фе'лнинг тартиби „ҳ. + ф.“ формасидадир. Бу тартиб ҳам шеърларда ўзгариши мумкин. Масалан: *уртоғига қаради кулиб*. (Ҳамид Олимжон).

§ 156. Одатдаги тартибнинг ўзгариши логик-грамматик, стилистик талаб блан бўлади. Фикрий жиҳатдан биринчи ўринда турган бўлак, одатдаги ўрнининг қаерда бўлишига қарамай, кесимнинг олдида бўлади ва логик урғу олади: ўзбек тилида логик урғу тартиб блан жуда зич боғлангандир. Бўлакларнинг логик даражаси одатда кесим блан бўлган масофасига қараб ўлчанади. Масалан: *Мен кеча сенга китобни келтирдим.—Мен кеча китобни сенга келтирдим.—Мен китобни сенга кеча келтирдим.—Кеча китобни сенга келтирдим* ва бошқалар.

Логик урғу блан тартибнинг муносабатида шундай ҳолат бор:

1. Логик урғу кесимда ёки унинг олдидаги бўлакда бўлса, одатдаги тартиб ўзгармайди. 2. Булардан бошқа бўлак логик урғу оладиган бўлса, одатда у кесимнинг ёнига келтирилади. 3. Ма'нони кучайтириш учун логик урғу олган сўз ба'зан такрорланади ҳам. Масалан: *„Теримдан гапиринг, теримдан!“* деди вакил бригадирга. (Газетадан.)

СОДДА ГАПНИНГ ТУРЛАРИ

§ 157. Содда гаплар эга ва кесимдан, эга ва кесим состиавидан иборат бўлиши мумкин ёки бу элементлардан би-

рининг бўлмаслиги мумкин; шунга қараб, содда гаплар иккига бўлинади: икки составли гаплар ва бир составли гаплар.

Эга ва кесими мавжуд бўлган гаплар икки составли гап саналади. Бунда суб'ект ва предикат айрим-айрим ифодаланган бўлади. Масалан: *гудок қичқирди. Бизнинг завод планни ошириб бажарди.*

Биргина составдан иборат бўлган гаплар бир составли гап саналади. Бунда суб'ект ва предикат бир бўлак билан ифодаланган бўлади. Бир составли гаплар кўпинча кесим составдан иборат бўлади. Масалан: *Январь ойи. Оплоқ қор. Қиш қандай завқли!*

§ 158. Содда гап, бўлакларининг тўла ифодаланиши ё туширилишига қараб, иккига бўлинади: тўлиқ гап ва тўлиқсиз гап.

Тўлиқ гапда ҳамма бўлаklar мавжуд бўлади; бирор бўлакнинг туширилганлиги сезилмайди.

Тўлиқсиз гапда бирор бўлак туширилган бўлади, лекин у бўлак контекстдан, нутқ сўзланиб турган моментдаги об-становкадан билиниб туради.

Гапларни қисқартириш ҳодисаси кўпинча жонли сўзлашувда, диалогларда учрайди. Диалоглар сўроқ-жавобдан иборат бўлганда, жавоб тўлиқсиз гапдан иборат бўлиб, унда шу сўроққа жавоб бўлуши — фикрий жиҳатдан биринчи ўринда туручи сўзгина айтилади.

Тўлиқсиз гаплар шундай кўринишларга эга:

1) Эга яширилади. Масалан: — *бугун мажлис бўладими?* — *бўлади.*

2) Кесим яширилади. Масалан: — *ким борди?* — *Карим.*

3) Эга ҳам, кесим ҳам яширилади. Масалан: *сен қайси китобни келтирдинг?* — *Романни.*

4) Иккинчи даражали бўлаklar яширилади.

Мавжудлик билдиручи кесимлар, кесими буйруқ фе'лдан бўлган гапдаги эгалар кўпинча яширинади, броқ бу яширинган бўлак фикрий жиҳатдан биринчи ўринда бўлмаслиги шарт.

Юқоридагилардан англашиладики, тўлиқсиз гапнинг жонли тилда кўп учрашининг бир сабаби сўзлаш моментдаги об-становканинг, ситуациянинг, мимиканинг, турли имо-ишораларнинг фикрни ихчам англастишга имкон беришидир. Улар ифодаланмаган бўлакнинг компенсациясидир. Масалан: *ёғаетир* (нима ёғаетганлиги сўзловчига ва суҳбатдошга маълум), *чалинди* (мактабда: звонок), *айланди* (заводда: гилдирак). Умуман, жонли тилда фикр ифодаси учун мутлақ зарур бўлмаган ҳамма нарсани тушириш тенденцияси кучли. Демак: 1. Тушган бўлакнинг ма'носи контекстан билиниб

туради. — Контекстуал тўлиқсиз гап. 2. Нутқ обстановкасидан, ситуациядан билиниб туради. — Ситуатив тўлиқсиз гап.

§ 159. Содда гап, эганинг бўлиши ёки бўлмаслигига қараб, иккига бўлинади: шахсли гап ва шахссиз гап.

Шахсли гапларда гапнинг эгаси аниқ бўлади. Бунда шахснинг айрим сўз блан ифодаланмаган бўлиши ҳам мумкин, лекин у аниқ сезилиб туради. М а с а л а н: *болалар куйлади. Бугун саёҳатга жўнаймиз.*

Эгасини топиш мумкин бўлмаган гаплар шахссиз гап саналади. Тўлиқсиз гапларда эга „яшириниб“, турли йўллар блан аниқланар эди, шахссиз гап эса, умуман эгасиз бўлади ва бунда у фараз қилинмайди ҳам.

Шахссиз гапларнинг кесими: 1) Учинчи шахс формасидаги мажҳул феъллар блан ифодаланади. М а с а л а н: *тартиб қондаларига этибор қилинсин.* 2. Утисиз феълнинг мажҳулга кўчиши блан ифодаланганда, феъл семантик-грамматик жиҳатдан айрим хусусиятга эга бўлади. Масалан, *кеча мажлисга борилди.* 3) Мажҳул ма'носида қўлланган аниқ феъллардан бўлади (мажҳулликнинг контекстуал ифодаланishi). М а с а л а н: *мана сенга уруш! Мана буни уруш деб айтади* (фольклордан) ва бошқалар.

Шахссиз гапда бўлақлар бир марказга боғланади-кесимга эргашади.

Шахссиз гап бир составли гапнинг бир туридир.

§ 160. Бир составли гапнинг бошқа бир тури шахси ноаниқ гапдир.

Бундай гапларда бажаручи шахс аниқ бўлмайди. Бунда бажаручи шахс эмас, балки ишнинг ўзи биринчи ўринда туради. Бундай гапларнинг кесими учинчи шахс формасидаги аниқ феъллардан бўлади. Бунда грамматик шахс аниқ бўлса ҳам, у конкрет шахсни англатмайди. М и с о л л а р: 1. *Унинг отасини Ҳошимхўроз дерлар, -.. дейишади* (Фольклордан). 2. *Ҳақ иш шу: яхшини мақтайдилар* 3. *У институтга кирдимиз? — Ҳа, қабул қилишди.*

Шахси ноаниқ гапнинг кесими одатда кўплик формасида қўлланади (кўпинча биргалик даража формасида).

Шахси ноаниқ гап эгасининг қўлланмаслиги блан тўлиқсиз гапдан ажралади, кесимдаги шахс ва соннинг ўз ма'носида туриши (лекин мазмунан аниқ бўлмаслиги) блан шахссиз гапдан ажралади.

§ 161. Бир составли гапнинг яна бир тури шахси умумлашган гапдир.

Бундай гапларнинг кесими аниқ шахсни кўрсатиб турса ҳам, бу шахс мазмунан умумлашган бўлади. М а с а л а н: *нима эксанг, шуни ўрасан* (мақол). Гапнинг бу тури шахси но-

аниқ гапларга жуда яқин туради, лекин бу гапда шахснинг ноаниқлиги умумлашган характерига ҳам эга бўлади.

Бу гапларнинг кесими кўпинча иккинчи шахснинг бирлиги (баъзан учинчи шахс) формасидаги феъл билан ифодаланади, лекин бунинг бажаручиси конкрет бир шахс эмас, балки ҳаркимдир, унинг мазмуни ҳаммага қаратилгандир.

Шахси умумлашган гап кўпинча мақолларда учрайди, chunki мақолларнинг мазмуний характери шуни талаб қилади. Мисоллар: 1. *Деҳқон бўлсанг, куз хайда; куз хайдамансанг, юз хайда* 2. *Деҳқон бўлсанг, шудгор қил*. 3. *Бугунги ишни эртага қўйма*.

§ 162. Бир составли гапнинг яна бир тури атов гапдир.

Бу гапда бирор предмет ё ҳодисанинг ҳозирги вақтда мавжудлигигина кўрсатилади: предмет фақат аталади. Демак, бу гап одатда эга составидан иборат бўлади.

Бу гап одатда бош келишиқдаги от билан ифодаланади. Масалан: *кўклам*. *Қорлар эриган*. Бу отнинг ўзига қарашли аниқловчилари бўлиши ҳам мумкин. Масалан: *эрта кўклам*. *Ерлар ҳайдалмоқда*.

Атов гап одатда тасвирларда, табиат ҳодисаларини, тез ўтиб туручи воқиаларни тасвирлашда учрайди. Булар нутқнинг ихчам формаларини туғдиради. Атов гап айрим интонацион хусусиятга эга.

Атов гап турли кўринишларда бўлади:

1. Мавжудлик билдиради. Масалан: *тонг*. *Қуёш кўкка қизил ленталар ёйди*.

2. Кўрсатиш билдиради. Масалан: *ана самолёт*. *У тўхтовсиз ушиб бормоқда*.

3. Эмоция билдиради. Ундов гап тусида бўлади. Масалан: *қутб йўли очилди*. *Ажойиб хабар!*

4. Аташ билдиради. (Сарлавҳалар, турли асарларнинг номлари). Масалан: *„Евгений Онегин“*, *„Қўшчинор чироқлари“*, *„Дубровский“*.

УЮШИҚ БЎЛАКЛИ ГАПЛАР

§ 163. Бундай гапларда бирхил бўлақлар бирдан ортиқ бўлиб, уюшиб келган бўлади. Бирхиллик туғдиручи бундай бўлақлар уюшиқ бўлақ саналади, шунга эга бўлган гап уюшиқ бўлакли гап саналади.

Гапнинг уюшиқ бўлақлари турлича тузилади:

1. Эгалар уюшиб келади. Масалан: *бодомлар, шафтолилар ва уриклар гуллади*.

2. Кесимлар уюшиб келади. Масалан: *колхозчилар пахтани экдилар, суғордилар, чопдилар ва тердилар*.

3. Эгалар ҳам, кесимлар ҳам уюшиб келади. Масалан: *болалар ва қизлар ўйнадилар, кулдилар, шодландилар*.

4. Бир жинсдаги иккинчи даражали бўлақлар уюшиб келади: а) тўлдиручилар уюшади. Масалан: *у қалам, дафтар ва ручка олди*; б) қаратқичлар уюшади. Масалан: *Салиманинг ва Кариманинг опаси келди*; в) сифатловчилар уюшади. Масалан: *у қора, қизил қаламлар олди*; г) ҳоллар уюшади. Масалан: *у тез ва очил ўқиди*.

Уюшиқ бўлақлар синтактик жиҳатдан тенг бўладилар. Булар бошқа бир сўз блан боғланишда тенглик сақлайди: ё иккиси унга тобе бўлади ё у буларнинг иккисига тобе бўлади. Улар грамматик формалари, сўз туркуми жиҳатидан ҳам одатда бирхил бўладилар (броқ бу ҳол доим шарт эмас).

Уюшиқ бўлақлар кўтариш интонацияга эга бўлади. Бу кўтарилиш уларда борган сайин юксалади. Уюшиқ бўлақлар пауза блан ажралиб, санаш интонацияси блан айтилади. Ҳамма уюшиқ бўлақлар бош урғуга эга бўлади.

Уюшиқ бўлақлар ўзига махсус аниқловчилар олган бўлиши, ёйиқ ҳолда бўлиши мумкин. Масалан: *шўх йигитлар, эрка қизлар қувнашар, қаҳқахлашар* (қўшиқдан).

§ 164. Уюшиқ фе'л кесимларнинг ўз айрим хусусиятлари бор:

1. Энг охири кесим тўла шаклланган бўлиб (шуниси асосий ишни англатиб, мустақил кесим саналади), бундан аввалгилари равишдош формасида келади. Бу ҳолат одатда бир вақтда, ё кетма-кет бўлган иш-ҳаракатни ифодалашда учрайди. Масалан: *у таниб, билиб, сўнг сўрайбошлади*.

2. Ҳарбир кесим мустақил шаклланган бўлади. Бу одатда ишнинг бўлишидаги ҳарвақтликни ифодалашда учрайди. Масалан: *у ёзди, ўқиди, тайёрланди*.

§ 165. Уюшиқ бўлақлар сон, эгалик ва келишиқ аффикслари блан келганда, кўмакчи сўзлар блан бирикканда, икки ҳолатни кўрамиз:

1. Ўша бўлақлар ҳаммаси бир тўплам, жам' каби ўқилса, у қўшимча ёки кўмакчи энг охиригисигагина қўшилиб, ҳаммасига умумий бўлади. Масалан: *олма, ўрик, шафтолилар гуллади*. Бунда охиригиси етакчидир.

2. Ўша элемент ҳарбирида такрорланиб, улар форма жиҳатидан ҳам тенгликка эга бўлади. Бунда ҳарбирининг мустақиллиги, айримлиги чизиб кўрсатилади. Масалан: *олмалар, ўриклар, шафтолилар гуллади*. Айрим кўрсатишни кучайтириш учун ба'зан боғдовчи ҳам такрорланади: Масалан: *олмалар ҳам, ўриклар ҳам, шафтолилар ҳам гуллади*.

Уюшиқ бўлақлар жуда кучли бирикканда, уларга қўшилучи сўз ясовчи аффикс, ёрдамчи сўз ба'зан биргина бўлиб, ҳаммасига умумий саналиши мумкин.

дузи ҳам). Бунда жинсдош, яқин, қариндош тушунчалар бири орқали иккинчиси англашилиб туради.

§ 171. Уюшиқ бўлақлар боғловчисиз, интонациянинг ўзи блан боғланаолганидек, боғловчилар ёрдами блан ҳам бирикади. Бунда қўлланадиган боғловчилар (тенг боғловчилар) бўлақларни бир-бирига туташтириш блан бирга, у бўлақларнинг фикрий муносабатларини ҳам ифодалайдилар. Орадаги боғловчининг турлилиги у сўзлар орасидаги боғланишнинг мазмунан турлилигидир.

§ 172. Уюшиқ бўлақларда ишлатиладиган боғловчилар, ма'но англаштидаги хусусиятларига кўра, шундай турларга бўлинади: **б и р и к т и р у ч и л а р, з и д л о в ч и л а р, а й и р ч и л а р.**

§ 173. *Бириктиручилар (ва, ҳам, ҳамда, блан).*

Булар синтактик жиҳатдан баробар, мазмунан уйғун бўлган икки бўлақни боғлайдилар. **М а с а л а н:** *Олма ва ўрик гуллади.* Уюшиқ бўлақлар бирнеча бўлганда, бириктиручисиз-боғловчисиз кейинги жуфт ўртасида келиб, саналишнинг тугалувини кўрсатади. (**М а с а л а н:** *Гуллар, райхонлар ва кукатлар* силкинди.) Ма'нони кучли ифодалаш учун, боғловчининг такрорланиб келиши ҳам мумкин. (Ҳарбир бўлақ блан бирикка такрорланади.) **М а с а л а н:** *Салима ҳам, Толиб ҳам, Содиқ ҳам келди.* Такрорланган боғловчи уюшиқ бўлақдан сўнг келгани каби, аввал ҳам келаолади. (**М а с а л а н:** *Ҳам Содиқ, ҳам Толиб, ҳам Салим келди.* Бу такрор инкор билдиручи уюшиқ бўлақларда учраганда, боғловчи на формасини олади. **М а с а л а н:** *На хотин, на фарзанд кўрмаган...* (Уйғун.) (*Хотинни ҳам, фарзандни ҳам кўрмаган*)—*на хотин кўрган, на фарзанд кўрган.*

Юқоридаги *ва* блан *ҳам* боғловчилари, асосан, бирхил, лекин шунга қарамай, улар ўрни блан бир-биридан фарқ қилади. Такрорда *ҳам* боғловчисиз қўлланади, *ва* боғловчисиз қўлланмайди. Уюшиқ бўлақнинг биргина элементи кўринганда ҳам шундай.

§ 174. Юқоридаги *блан* ёрдамчиси аслда кўмакчи бўлиб, ба'зан боғловчи ўрнида қўлланади. (Бу вақтда уни *ва* ёки *ҳам* ёрдамчиси блан алмаштириш мумкин бўлади), *броқ ва* (ҳам) боғловчисиз ўрнида *блан* ёрдамчисини қўллаш ба'зан бироз бошқалик тусига кираолади: 1. *Блан* ёрдамчиси аслда биргалик билдиручи элемент бўлганидан, у боғловчи вазифасида қўлланганда ҳам, асл ма'носи (биргалик ма'носи) ҳам кўриниб туради. **М а с а л а н:** *сиёҳ ва ручка олдим.* (Ҳарбири айрим кўрсатилади)—*сиёҳ блан ручка олдим.* (Биргалик ма'носи ҳам бор). 2. Интонацияда ўзгариш ясаш (блан ёрдамчисидан сўнг қисқа пауза ҳосил қилиш) натижасида уюшиқлик бузилиб, биргалик билдирадиган тўлдиручи туғи-

Уқоридаги ҳоллар ше'рларда бошқача тусда бўлаолади. Поэтик талаб охириги бўлакдагина келучи формаларни ара-лаштириб, ўртадагиларнинг ба'зиларини белгили, ба'зилари-ни белгисиз тусга киритаолади. Умуман, ше'риятда бу ара-лаш қўлланаберади.

Уюшиқ қаратқичларда қаратқич белгисини энг охириги бўлакка қўшиш ба'зан ма'нода турлиликлар туғдиради (интонация ўзгариши блан). **М а с а л а н:** *Карим, Шариф ва Толибнинг отаси келди.* (1. Уч ота, 2. Икки бола ва бир ота, 3. Бир бола, икки ота. 4. Бир ота ва бошқалар).

§ 166. Биринчи уюшиқ бўлакнинг олдида келган аниқлов-чининг уларнинг ҳаммасига умумий бўлиши, ё биринчиси-тагина хос бўлиши умумий мазмун ва грамматик ҳолат блан ҳал этилади: ўша аниқловчи блан ифодаланган белги аниқ-ланмишларнинг ҳаммасида топилса, аниқловчи умумий бў-лади; топилмаса, биринчи бўлаккагина хос бўлади. Бу ҳо-лат интонация жиҳатидан ҳам фарқли бўлади. **М а с а л а н:** *Кўмжук ўтлар ва дарахтлар силкинмоқда. Эшикдан ёш йигит ва чол кириб келди.*

§ 167. Предметларни жуфтлаб санашни кўрсатган ую-шиқ бўлакларда ҳарбир жуфт мураккаб бир бутун санала-ди. Ўша жуфт бўлакларнинг ички айримликлари жуфтлар орасидаги айримликка қараганда кучсиз бўлади. Бунда ҳар-бир уюшиқ бўлак ўз ичида уюшиқ бўлакка эга бўлади. **М а с а л а н:** *Карима, Зарифа, Ҳанифа; Тургун, Учқун, То-либ; Назира, Салима, Соралар тўда-тўда бўлиб чўмилиш-га кетдилар.*

§ 168. Уюшиқ эгалар блан кесимнинг мослашуви турли-ча бўлади. Бу юқорида баён этилган. (қаранг: „Эга ва ке-симнинг мослиги“.)

§ 169. Уюшиқ бўлаккли гапларда умумлаштиручи сўзлар ҳам келолади. Умумлаштиручи элемент жинс тушунчасини ифодаловчи сўз бўлиб, саналучилар тур тушунчасини ифо-даловчи сўзлардан бўлади, шунга кўра саналучилар умум-лаштиручига нисбатан изоҳловчи ҳисобланади. Умумлашти-ручи бир сўз блан ифодаланганидек, сўз бирикмаси блан ҳам ифодаланади. **М а с а л а н:** 1. *Ҳамма келди: Кучқор, Содиқ ва бошқалар.* 2. *Боғчамизда мева дарахтлари кўп: ўрик, олма, нок беҳи ва бошқалар.*

§ 170. Биргина бўлаги кўриниб, чоғиштириш ма'носини ифодаловчи бўлаклар ҳам, умуман олганда, уюшиқ бўлак қаторига кираолади. Бунда унинг аслда уюшиқ эканлигини шу бор бўлган бир бўлакдан сўнг келучи ҳам ёрдамчиси кўрсатади. Бу ёрдамчи умумий сонга киритиш ма'носини ифодалайди. **М а с а л а н:** *онаси ҳам келди.* (Демак, бошқа одами ҳам келган). Ҳатто кечаси ҳам ўқийди. (Демак, кун-

лади. Масалан: *Карим блан Раҳим келди. Содиқ блан Тоҳир келди. (Раҳим Карим блан келди. Тоҳир Содиқ блан келди).*

Бириктиручилар ёрдами блан боғланучилар мазмунан бир-бирларига зид бўлмасликлари шарт.

§ 175. Зидловчилар (*броқ, лекин, аммо*).

Булар бўлақларнинг фикрий жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши қўйилганлигини кўрсатади. Масалан: *у ўқиди, броқ ёзмади*. Бундаги элементларнинг бири *тасдиқ*, иккинчиси *инкор* маъносини беради.

Э С Л А Т М А. Ба'зан (кўпинча жонли тилда) у (унли товушдан сўнг ю) элементи ҳам зидловчи ва бириктиручи вазифасида қўлланади. Масалан: *чол-у-кампир, ота-ю-она*.

§ 176. Айиручилар—(*ёки-ёки*),—*ё-ё-ё*), *ёхуд (ёхуд-ёхуд)*, *ба'зан-ба'зан. бир-бир, дам-дам гоҳ-гоҳ (гоҳо-гоҳо)*.

Булардан: а) *ёки-ёки, ё-ё, ёхуд-ёхуд* формалари саналаётганлардан бирининг бўлишини билдиради. Масалан: *кечқурун ёки ухлаймиз, ёки суҳбатлашамиз*. Булар такрорланиб келгани каби, ёлғиз ҳам келаолади (*кечқурун ухлаймиз ёки суҳбатлашамиз*), б) *ба'зан-ба'зан, дам-дам, бир-бир, гоҳ-гоҳ* формалари (булар, одатда, такрорланган ҳолда ишлатилади) галма-галликни билдиради. Масалан: 1. *У бир юради, бир тўхтади*. 2. *Дам чимирилади, дам кулади*. 3. *Гоҳ сайрайди, гоҳ уринади*.

Икки ишнинг бўлишидаги (орадаги) вақтда бироз узоқликни ифодалаш учун, *гоҳ-гоҳ* боғловчиси *гоҳо-гоҳо* формасига келтирилади. (*Гоҳо сайрайди, гоҳо уринади*.)

§ 177. Юқоридаги мисоллардан ҳам аниқки, уюшиқ бўлақларда ишлатиладиган боғловчилар формал жиҳатдан икки турлидир: 1) якка боғловчилар (*олма ҳам ўрик гуллади*). 2. Такрорланучилар (*Олма ҳам, ўрик ҳам гуллади*).

§ 178. Уюшиқ аниқловчилар блан уюшиқ бўлмаган аниқловчилар ба'зан бир-бири блан аралашиб, ажратиб бўлмаслик ҳолга келади. Аниқловчилар кетма-кет келса, доим уюшиқ бўлавермайди. Бу ҳолни белгилаш қаратқичларда осон, броқ сифатловчиларда бироз қийинроқдир.

Сифатловчиларнинг уюшиқ ё уюшиқ эмаслиги қуйидагича аниқланади:

1. Сифатловчилар предметларнинг турли кўринишларини, турини аниқласа ёки предметни бир томондан аниқласа, улар уюшиқ саналади. Демак, булар предметларнинг бирхил белгиларини аниқлайди. Масалан: *оқ, сариқ, қизил гуллар очилди*. Бундай ўринларда уларнинг ҳарбири тўғридан-тўғри сифатланмиш блан боғланиб, уларнинг ораларида тенгланиш бўлади. Булар санаш интонацияси блан айтилади.

2. Предметни ҳар томондан турлича аниқлаб келучи сифатловчилар (бири сифатини аниқлайди, бири миқдорини аниқлайди; бири даражасини аниқлайди ва шунинг қабилар) уюшиқ саналмайди. Бу вақтда отнинг олдидаги сифатловчи ўзидан олдинги сифатловчига нисбатан от блан бир бутун бўлиб (сифат+от), сифатланмишнинг составига киради, янги сифатловчи келтирилган сайин шу ҳодиса такрорланиб, сифатланмишнинг состави кенгайборади (у составдаги сўзлар ҳам аслда ўз ичида сифатловчи, сифатланмишлик алоқасидадир). Буларнинг орасида санаш интонацияси бўлмайди. **М а с а л а н:** *тоза оқ қоғоз—ҳалиги тоза оқ қоғоз—ҳалиги бир папка тоза оқ қоғоз.*

Ба'зан уюшиқ бўлмаган аниқловчининг уюшиқ аниқловчига айланиши мумкин (ва акси). Бу умумий фикрий-грамматик ҳолатдан, интонациядан билиниб туради. **М а с а л а н:** *кенг, ёруғ йўл (уюшиқ: кенг йўл ва ёруғ йўл)—кенг ёруғ йўл (уюшиқ эмас: кенг йўл—сифатловчи, ёруғ йўл—сифатланмиш).* Яна: *чаққон, ёш болалар—чаққон ёш болалар.* Демак, кўрсатилган тиндаги бир конструкцияни, фикрнинг оттенкасига қараб, икки хил изоҳлаш мумкин. Яна бир мисол: *янги, тоза сочиқ* (сифатловчилар уюшиқ: *тутилмаган, янги, сочиқ*)—*янги тоза сочиқ* (уюшиқ эмас: *тоза сочиқнинг бошқаси, янгиси*).

ГАПНИНГ БЎЛАКЛАРИ БЛАН ГРАММАТИК ЖИХАТДАН БОҒЛАНМАГАН СЎЗЛАР

§ 179. Бу сўзлар шу гапга (шу сўзлар қўшилиб келган гапга) мазмун э'тибори блан боғлансалар ҳам, грамматик жиҳатдан боғланмайдилар. Улар гапнинг бўлаги бўлаолмайдилар, бу жиҳатдан „организмга кириб қолган ўққа ўхшайдилар“ (А. М. Пешковский). Бундай сўзлар товуш жиҳатидан ҳам—*интонация, пауза* блан ажралиб туради.

Гапнинг бўлаклари блан грамматик жиҳатдан боғланмаган сўзлар турличадир; у н д а л м а, к и р и ш с ў з, ҳ а й ў қ с ў з л а р и, у н д о в л а р. М и с о л л а р: 1. *Болалар, ашулани бошлангиз!* 2. *У, албатта, бугун келади.* 3. *Бу бола, эшитишимча, жуда қобилиятли.* 4. *Айтдингми?—Ҳа, айтдим.* 5. *Борасанми?—Йўқ, боролмайман.* 6. *Эҳ, кунларимиз қандай шодли!*

§ 180. Ундалма. Бу сўз ундалмали гапда айтилган фикр қаратилган шахсни билдиради. **М а с а л а н:** *болалар, ёзда сувдан фойдаланингиз!* Ундалма иккинчи шахсга қаратилган бўлади. Ундалманинг вазифаси айтилаётган фикрга тингловчининг диққатини тортишдир.

Ундалма ундаш формасидаги сўз блан ифодаланади. У сўз ба'зан бош келишиқ формасига ўхшаб қолади, ба'зан

эса, ўз махсус формасига эга бўлади. Бу вақтда *ю, у, ов, ҳой, ай* каби формалар блан келади, ё охириги бўғинидаги унли чўзилади. Бу чўзилишда ўша унли кўпинча ўзгаради ҳам. Мисоллар: 1. *Салима, бугун кинога борамизми?* 2. *Салима-ю, опам чақираяптилар.* 3. *Аё дўстим, бир гапим бор, қулоқ сол.* (Фольклордан: аё—архаик форма; ай—о). 4. *Қарем* (Карим), *отам чақираяптилар.* 5. *Тошмет* (Тошмат), *Тезроқ кел.*

Ундалма вазифасидаги сўзлар одагда бош келишиқдаги от бўлади, броқ ба'зан отлашган сўзлар ҳам келаолади.

Ундалма айрим пауза блан ажралиб туради, унинг ўз ундаш интонацияси бор. У жуда эмоционал бўлган нутқларда ундов интонацияси блан айтилади. У ўзида интонацион тугалликнинг элементларини сақлайди.

Ундалма асосан киши отларидан булади. Бадиий асарларда (айниқса лирикада) жонсиз предметларнинг номи ҳам ундалма бўлиб келаолади. (Бу ма'нони, унинг та'сирини кучайтириш, тасвир учундир). Мисоллар: *дарахтлар, бустонлар, сендан сўрайман.* (Фольклордан.)

Ундалма, стилистик талабга қараб, гапнинг ҳар ерида келаолади.

Ундалманинг ба'зан гапнинг ихчамлашишида роли бордир. Ундалмали гапнинг кесими блан ифодаланган ҳаракат, белгининг логик субъекти-ташучиси мазмунан шу ундалма блан ифодаланган предмет бўлса, гапнинг эгаси, кўпинча, „яширинади“. Бундай вақтда эга контекстдан, шу ундалмадан аниқ англашилиб туради. „Яширилган“ эга *сен* ёки *сиз* оломоши бўлади. Юқоридаги ҳолат „мазмунан бажаручилик“ бўлмаганда, ундалма бошқа сўз блан ифодаланади.

§ 181. Ундалма вазифасида қўлланадиган сўзлар:

1. Киши отлари, қариндошлик отлари бўлади. Масалан:

1) *Салима, акангизни чақиринг.* 2) *Ука, звонок чалиндими?*

2. Ёшга қараб ишлатиладиган номлар булади. Масалан:

1) *Кампир, неча ёшга кирдингиз?* 2) *Йилитча, тезроқ юринг.*

3. Ҳолат, амал ва шу кабиларни билдиручи сўзлар бўлади. Масалан: 1) *Ўртоқ, йўл бўлсин?* 2) *Ўртоқ командир, буйруғингизни бажардик.*

§ 182. Ундалма ба'зан ёйиқ тусга кириши ҳам мумкин (ёйиқ ундалма): бу ундалманинг ўзига махсус аниқловчи сўзлар олиши блан бўлади. Ундалма сифатдош блан ифодаланганда (ёки аниқловчиси шундай бўлганда), бу ҳол айнақса кучли тус олади. Бу каби ўринларда ундалманинг ўз саставида предикативлик ҳосил бўлиши ҳам мумкин. Мисоллар: 1) *Севикли болалар, ашула бошлангиз.* 2) *Кўнгли кулган болалар, ашула бошлангиз* 3) *Кўзи очилганлар, энди бойларга алданманглар.*

Ҳашиш бошида келган ундамалар чақириш, ундаш ма'носининг кучли ифодаланиши учун такрорланиб ҳам қўлланади. **М а с а л а н:** *Шоди-шоди! Отанг чақираяптилар.*

§ 183. Кириш сўз. Булар сўзловчининг ўша гапда айтилаётган фикрга муносабатини ва шунинг каби ҳолатларни англатадиган элементлардир.

Кириш сўз гапда махсус интонация, пауза билан ажралади: у кучсизроқ (ба'зан кучлироқ) товуш билан ва гапдаги бошқа бўлақларга нисбатан тезроқ айтилади.

Кириш вазифасида келадиган сўзлар ма'нога кўра қуйидагича:

1. Сўзловчининг айтилаётган фикрга муносабатини кўрсатучи сўзлар (*эҳтимол, шубҳасиз, балки бахтимизга...*) Булар: а) ишонч билдиручилар (*албатта, сўзсиз, шубҳасиз, ҳақиқатан, ҳақиқатда...*) б) гумон билдиручилар (*балки, эҳтимол, афтидан*), в) шодлик билдиручилар (*бахтимизга, толиҳимизга...*), г) афсус билдиручилар (*афсус, афсуски, аттанг, эссиз...*).

2. Айтилаётган фикрнинг кимга қарашли эканини, фикрнинг асосини билдиручи сўзлар (*менинча, фикримча, сенинча, бизнингча, унинг сўзига кўра, айтишларича, билдирилишига қараганда...*).

3. Айтилаётган фикрнинг аввалги фикр билан алоқасини, ундан туғилган натижани баён қилишда хизмат этучи сўзлар (*демак, хулоса, шундай қилиб, англашиладики, келиб чиқадики*),

4. Айтилаётган фикрларнинг тартибини билдиручи сўзлар (*аввало, биринчидан, иккинчидан...*).

5. Фикрнинг ифода қилиниш йўлини кўрсатадиган сўзлар, (*умуман олганда, қисқаси, гапнинг лўндаси*): *қисқаси, мен бугун йўлга чиқаман.*

Кириш ўз ичида предикативликни акс эттирса, кириш гап саналади. **М а с а л а н:** *Салима (уни ҳаммангиз танийсиз) йхши иш намуналарини кўрсатди.*

Кириш айтилаётган асосий фикрга изоҳ тариқасида, йўл-йўлакай айтилган қўшимчани билдиради, ба'зан фикрга эмоционал тус беради. **М а с а л а н:** *Тошпўлат (уни ким танимайди?)—бизнинг заводдаги илғорлардан.*

§ 184. *Ҳа, йўқ* сўзлари. Гап бошида келган бу сўзлар ҳам одатда грамматик жиҳатдан гапнинг бўлақлари билан боғланмайди. Булар махсус пауза билан гапнинг бўлақларидан ажралиб туради; ундов интонацияси билан айтилганда (мазмунга қараб), бу айримлик кучаяди.

Бу сўзлар: 1.—Сўроқ—жавоб типигади диалогларда бутун бир гапнинг мазмунини беради. **М а с а л а н:** 1) *Кечаси*

ёмғир ёққан эдими?—Йўқ. 2) Карим бугун далага кетадими?—Ҳа.

Бу конструкцияда, кўпинча, *ҳа* ёки *йўқ* сўзидан кейин жавобни тўла англатучи гап келтирилади. Масала н: *сен бордингми?*—*Ҳа, бордим.* Бу гап шу элемент (*ҳа* ёки *йўқ* сўзи) орқали ифодаланган тасдиқ ё инкорнинг ма'носини изоҳлайди, ниманинг тасдиқ ё инкор этилаётганлигини яна ҳам аниқлайди. Бу гап ўша сўзларга мос тусда бўлади: бўлишли фикр тасдиқ қилинса, *ҳа* сўзидан кейинги гап ҳам бўлишли формада келади; бўлишсиз фикр тасдиқ қилинса, *ҳа* сўзидан кейинги гап ҳам бўлишсиз формада келади. Масалан: 1—*кечаги мажлисга бордингизми?*—*Ҳа, бордим.* 2. *Карим бормадими?*—*Ҳа, бормади?* *йўқ* сўзининг қўлланишидаги хусусият аввалгидан бошқача: бунда элементлар мазмунан зид бўлиб (аввалгининг инкори), кейинги элемент ҳам инкорни билдиради. Масала н: 1. *Кеча бордингми?*—*Йўқ, бормадим.* 2. *Кеча бормадингми?*—*Йўқ, бордим.* Ба'зан буларнинг аралаш қўлланиши ҳам учраб қолади (*Кеча бормадингми?*—*Ҳа, бормадим*“ формаси ўрнига „*Йўқ, бормадим*“ формасини қўллаш каби).

2. Ба'зан бундан сўзлар ма'лум сўроқнинг жавоби бўлмаслиги ҳам мумкин. Масала н: 1) *Сен уйга кетаётисанми?*—*Ҳа, уйга Ҳа, айтгандай, бир нурсани сенга айтмоқчи эдим, ҳозир ёдимга тушиб қолди...*

Йўқ сўзи доим грамматик алоқадан ташқари сўз бўлиб келавермайди. У: 1) сифат каби қўлланиб, аниқловчи вазифасида келади. Масала н: *эрталаб ер қимирлаптимми?*—*Йўқ гапни қаердан олдинг?* 2) Инкор билдиручи кесим бўлади. Масала н: *бугун мактабда мажлис йўқ.* 3) Инкор билдиручи эмас элементининг эквиваленти сифатида қўлланиб, қўшма кесимнинг бир қисми бўлиб келаолади. Масала н: *кеча Турғун ҳам борганми?*—*у борган йўқ—у борган эмас* (Буларнинг қўлланишида бироз фарқ бор).

§ 185. Ундовлар. Булар ҳам одатда гапдаги бўлақлар билан синтактик муносабатга киришмайди.

Ундовлар ҳам гапнинг бўлақларидан махсус пауза билан ажралиб туради. Булар кўпинча гапнинг бошида, ба'зан ўртасида ҳам келади. Буларнинг функцияси айтилаётган фикрга боғланган эмоцияларни ифодалашдир. Масала н: *ҳей, айтингиз, нега онам туғмадикан илгари; шон-шухратли кўмондонлар, қаҳрамонлар сингари.* (Ғафур Ғулом).

Гапнинг бошида келиб, кучли, тўлқинли интонация билан айтилган ундовда мустақиллик ҳолати кучаяди. У айрим холларда бир ундов гапни туғдиради. Масала н: *оҳ! Менинг боламни фашист чопиб ташлади! мен жоним борича фашистга қарши курашаман!* („Жанг эсдаликлари“ дан).